

İNGİLİZ SEYYAH BUCKINGHAM'IN TRAVELS IN MESOPOTAMIA ADLI ESERİNDE XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA BİRECİK VE URFA

BİRECİK AND URFA IN THE EARLY NINETEENTH CENTURY IN THE WORK OF BRITISH TRAVEL BUCKINGHAM TITLED TRAVELS IN MESOPOTAMIA

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi,
Sosyal Bilgiler Eğitim Ana bilim Dalı,
ydbozkus@ankara.edu.tr

Makale Bilgisi

Türü: Araştırma makalesi
Gönderildiği tarih: 10 Ocak 2023
Kabul edildiği tarih: 21 Şubat 2023
Yayınlanma tarihi: 20 Haziran 2023

Article Info

Type: Research article
Date submitted: 10 January 2023
Date accepted: 21 February 2023
Date published: 20 June 2023

Anahtar Sözcükler

James Silk Buckingham; Urfa;
Birecik; İngiliz seyyah;
Mezopotamya; Gezgin

Keywords

James Silk Buckingham; Urfa;
Birecik; British traveler;
Mesopotamia; Traveler

DOI

10.33171/dtcjournal.2023.63.1.3

Öz

Birecik ve Urfa kenti geçmişten günümüze tarihi İpek Yolu ve ticaret güzergâhları üzerinde yer alıyor olması açısından daima jeopolitik ve stratejik öneme sahip olmuştur. Eskiçağlardan beri pek çok seyyahın ziyaret ettiği bu kent Roma, Selçuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safeviler ve Osmanlı dönemlerinde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de gezginlerin uğrak noktalarından biridir. Bu nedenle seyyahların bölgeye dair kaleme aldıkları eserler üzerinden Batı dünyasında aslında bir tür Osmanlı/Türk algısının da şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu çerçevede İngiliz seyyah James Silk Buckingham'ın Travels in Mesopotamia adlı eserinde Birecik ve Urfa'yı nasıl tasvir ettiği büyük önem kazanmaktadır. Bu çalışmada İngiliz seyyahın kitabında verilen bilgilerden hareketle tarihte Birecik ve Urfa'daki sosyal, kültürel, dini ve mimari yapının nasıl olduğu üzerinde durulmuştur. Buckingham'ın 4 Haziran 1816 tarihinde başlayan seyahati bu bölge ve coğrafyanın tarihsel süreçteki stratejik önemini göstermesi açısından değerlidir. Bu nedenle bu çalışma ile İngiliz seyyahın 1816 yılına dair Birecik'ten başlayıp Urfa ile devam eden seyahati sırasında edinmiş olduğu gözlemler detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir. Çalışmada ayrıca seyyahların eserlerinde verdikleri bilgiler oryantalizm, mikro ve makro tarih anlayışlarının oluşumundaki yeri açısından da incelenmiştir. Bu makalede ayrıca seyyahların kayıtlarının yerel tarih bilincinin geliştirilmesi, kent tarihinin öğrenilmesi ve gelecek kuşaklara farklı bir perspektiften tarihin öğretilmesi noktasında neden büyük bir önem taşıdığına da işaret edilmiştir.

Abstract

The city of Birecik and Urfa has always been a geography of geopolitical and strategic importance since it is located on the historical Silk Road and trade routes from past to present. This city, which has been visited by many travelers since ancient times, is one of the frequent destinations of travelers in the Republican period, as it was in the Roman, Seljuk, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safavid and Ottoman periods. For this reason, it is possible to say that a kind of Ottoman/Turkish perception was shaped in the Western world through the works written by the travelers about the region. In this context, it becomes important how the British traveler James Silk Buckingham describes Birecik and Urfa in his book Travels in Mesopotamia. In this study, it is emphasized how the social, cultural, religious and architectural structure in Birecik and Urfa in history was based on the information given in the book of the British traveler. Buckingham's trip on June 4, 1816 is valuable as it shows the strategic importance of this region and geography in the historical process. For this reason, in this study, the observations of the British traveler, which he had gained during his 1816 journey, which started from Birecik and continued with Urfa, were evaluated in detail. In the study, the information given by the travelers in their works was also examined in terms of its place in the formation of orientalism, micro and macro understanding of history. In this article, it will also be pointed out why travellers' records are of great importance in terms of developing local historical awareness, learning the history of the city and teaching history to future generations from a different perspective.

Giriş

Abû'l Farac'ın deyimiyle Nuh Tufanından sonra kurulan üç şehirden biri olan Urfa, tarihte farklı pek çok seyyah tarafından ziyaret edilmiş kadim bir kenttir. Birecik ve Urfa geçmişte tarihi İpek Yolu'nun yanı sıra ticaret yolları açısından da stratejik bir öneme sahip olup (Üner, 2017, s. 3), Batı dünyasının da yakından takip ettiği bir bölgedir. XIX. yüzyılda Urfa şehri kervan yollarının güzergâhı açısından stratejik bir öneme sahiptir. Bu dönemde Urfa'ya çeşitli bölgelerden farklı pek çok ticaret eşyasının getirildiği bilinmektedir. Örneğin XVIII. yüzyılda Urfa'da ipek, alaca¹, kutnî², aba, car, çuka, kendir gibi pamuk ve tekstil ürünlerinin yanı sıra boya, deri, kına, bakır ve kalay gibi sınai mallarının da önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Yine dönemin Gümrük defterlerinden hareketle Urfa'da kahve, tütün ve sabun gibi diğer ürünlerin de ticari alanda öne çıktığı görülmektedir (Üner, 2017, s. 308-328). Bu ürünlerin yanı sıra şehir Batılı seyyahların eserlerinde sıklıkla bahsettiği gibi tarihi, kültürel ve dini açıdan da büyük bir öneme sahiptir. Birecik ve Urfa XVIII. ve XIX. yüzyılda İngiliz, Alman, İtalyan, İspanyol, Fransız gibi pek çok milletten seyyahın gezdiği bir bölgedir. Bu nedenle döneme dair gezgin ve seyyahların Birecik ve Urfa gözlemleri ve edindikleri bilgiler bugüne ışık tutması açısından önemli bir yere sahiptir. Tarihte seyyahların özellikle de Batılı misyonerlerin Anadolu'ya yaptıkları seyahatler ve buralarda edindikleri izlenimlerin Batıda Osmanlı imajı veya Osmanlı algısı oluşturulmasında da önemli bir yeri vardır. Örneğin XIX. yüzyılla birlikte artan misyonerlik faaliyetlerinin başta eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler olmak üzere Anadolu'da pek çok alanda faaliyet göstermeye başladığı ve bunun sonucunda çok sayıda Ermeni nüfusunun Protestanlaştırıldığı görülmektedir. Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında bu faaliyetlerin sonuçları çok daha belirgin bir hâl almış olup Anadolu'nun birçok yerinde yönetime karşı isyanların meydana gelmesinde kilit bir rol oynamış, özellikle Urfa'da ortaya çıkan Ermeni isyanlarında söz konusu dönemdeki misyonerlik faaliyetlerinin önemli payı olmuştur (Deveci Bozkuş, 2014, s. 343).

XIX. yüzyılda Anadolu'ya pek çok ülkeden seyyahlar gelmiş ve çeşitli eserler kaleme almışlardır. Örneğin sadece İngiltere'den denizci, tüccar, bürokrat, asker, hekim, jeolog, arkeolog birçok ismin Osmanlı topraklarına geldiği bilinmektedir. Bu

¹ XIII. yüzyıldan beri Hindistan, İran ve Türkiye'de çok tüketimi olan ipek ve pamuk karışımı bir grup kumaş çeşidi (Üner, 2017: 314).

² Alacanın benzeri bir kumaş olan kutnî, atkısı pamuk ve çözgüsü ipek olan bir kumaş (Üner, 2017: 315).

isimler arasında John Griffiths'in *Travels in Europe Asia Minor, and Arabia* (1805) adlı eseri ile Thomas Thornton'un *the Present State of Turkey* (1807) adlı kitabı ilk sırada yer alır. Yine Thomas Macgill'in *Travels in Turkey* (1808), William Martin Leake'in *Journal of a Tour in Asia Minor* (1824) ve Charles Colville'in *Frankland Travels to and from Constantinople* (1829) adlı eserleri de seyyahların Osmanlı dönemine dair izlenimlerini günümüze taşımışlardır. Ayrıca John Fuller'in *Narrative of a Tour through some Parts of the Turkish Empire* (1830) ve David Urquhart'ın *Turkey and its Resources* (1833) isimli çalışmaları da seyyahlara dair önemli eserlerdir. Bunların yanı sıra William John Hamilton'ın *Researches in Asia Minor* (1842) ve David George Hogarth'ın *A Wandering Scholar in the Levant* (1896) adlı çalışmaları da Osmanlı İmparatorluğu'na seyahatlerin sıklaştığı bir dönemde yazılmış eserler olarak önemli bilgiler içeren kitaplardır (Arslan, 2014, s. 151-162).

Bu nedenle bu çalışmada bir İngiliz seyyahın XIX. yüzyıl başlarında Mezopotamya topraklarına yaptığı gezi sırasında Birecik ve Urfa ziyaretine dair izlenimlerine yer verilerek seyyahın hem bölgeye hem de Birecik ve Urfa'ya dair gözlemleri değerlendirilecektir. Bu kapsamda Buckingham'ın eserinden hareketle diğer Batılı seyyahlarla benzer bir bakış açısının olup olmadığı ve söz konusu dönemde bu bölgenin Batılı gezginler tarafından nasıl tasvir edildiği de değerlendirilecektir. Çalışmada XIX. yüzyılda bölgede bulunan Buckingham'ın kitabında Urfa ve Birecik'le ilgili metinlere odaklanılarak dönemin diğer seyyahlarının da sundukları veriler ışığında elde edilen bilgiler eleştirel söylem çözümlemesine tabi tutulacaktır. Seyyahların Urfa ve Birecik'e dair verdikleri bilgiler yazar ve metin merkezli olarak incelenecektir. Buckingham'ın gözlemlerine geçmeden önce kısaca seyahatnâmelerin öneminden bahsetmekte yarar vardır.

SEYAHATNÂME/GEZİ YAZILARININ ÖNEMİ

Şehir tarihi yazımında temel başvuru eserleri arasında seyahatnamelerin önemli bir yeri vardır. Zira bu eserler pek çok bakımdan dikkatle incelenmeye değer bilgiler içerirler. Araştırmacılara göre seyahatnamelerin tarihi bir kaynak olarak kabul edilme hususu hâlen tartışmalı olsa da yazıldıkları dönemin ve mekânın canlı birer tasviri olmaları, söz konusu dönemin kültürel yapısını yansıtmaları ve bize tarihe farklı bir açıdan bakma imkânı sunmaları açısından dikkat çeken kaynaklardır. Özellikle Osmanlı dönemi şehir tarihlerinin incelenmesinde seyahatnamelerin önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Buna rağmen Türkiye'de yabancı seyahatnameler üzerinde yapılan çalışmaların geçmişinin çok yeni olduğuna işaret eden araştırmacılara göre Türkiye'de seyahatnameler üzerinde Batı'daki gibi

pek çok disiplini ilgilendiren geniş bir perspektif de henüz oluşmamıştır (Yılmaz, 2013, s.587-614).

Seyahatnâme seyyahların çeşitli amaçlarla yaptıkları seyahatleri dolayısıyla kaleme aldıkları eserlere verilen bir isimdir (İslam Ansiklopedisi, 2021). Seyyahların kaleme aldıkları raporlarda şehirlerin mimari yapısından, söz konusu dönemdeki temizlik durumuna, yollara, cami, çeşme, köprü, hastalıklar, depremler, salgın hastalıklar, yangınlar, kıtlık, afetler gibi pek çok konuda bilgilere erişmek mümkündür. Seyyahların eserlerinde şehirlerin yapısının yanı sıra toplumların kültürel yapılarıyla ilgili de bilgi edinmek mümkündür. Örneğin günlük yaşam, batıl inançlar, evlilik, kadınlar, çocuklar, suç oranları vb. pek çok konuda seyahatnâmelerde önemli veriler yer alır (Keçeci, 2020).

Seyahatnâmeler ayrıca XIX. yüzyılda turistlerin başlıca bilgi edinme kaynakları olarak da öne çıkmıştır. Seyahatnâme ve gezi rehberi yazıcılığının temellerinin XIX. yüzyılın ilk yarısına dayandığını kaydeden araştırmacılar bu süreçte Avrupa'da Baedeker, John Murray, A&C Black Publishing, Ward Lock gibi yayınevlerinin öne çıktığına değinmiştir. Daha sonra Thomas Cook gibi tur operatörleri tarafından da turistlere gidecekleri yerlerde ulaşım, konaklama, yeme-içme, tarihi yerler başta olmak üzere farklı konularda yardımcı olması amacıyla da eserler yayınlandığı belirtilmiştir. Örneğin 1840 yılında John Murray Yayınevi tarafından Türkiye üzerine hazırlanan *A Hand-book for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople* adlı gezi rehberinin bu alandaki ilk eser olduğu kaydedilmiştir. Seyyahların yolculukları boyunca yanlarında taşıdıkları, yazılı kültürel mirasın bir parçasını oluşturan bu eserlerin zengin içerikleriyle Türkiye'de turizmin tarihsel gelişimine dair çalışmalara da katkı sunduğuna işaret edilmektedir (Arslan, 2014, s. 151-163).

Osmanlı topraklarına XVI. yüzyıldan itibaren Batılı seyyahların gelmeye başladığına işaret eden kaynaklara göre, daha ilk dönemlerden itibaren belirli bir prosedür çerçevesinde söz konusu seyyahlar seyahatlerini gerçekleştirmişlerdir. Bu kapsamda "yol emri, yol tezkeresi, mürur tezkiresi, il-can-name, il-can mektubu" vb. izin belgeleriyle İmparatorlukta seyahat eden seyyahların bu seyahatlerinin temelinde ilk dönemlerde Doğuyu keşfetme merak ilk sırada yer almıştır. Daha sonrasında ise gezme, görme, inceleme, araştırma, diplomasi vb. gerekçelerle söz konusu seyahatler yapılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı devletlerle yaptığı pek çok anlaşma aynı zamanda diğer devletlerin vatandaşlarına topraklarında güven içinde seyahat etme izni ve garantisini de sunmaktaydı. Örneğin yol emirlerinin ticari

sınıftan Müstem'in, Beratlı, Avrupa ve Hayriye tüccarlarına verildiğine işaret eden kaynaklara göre, yol hükmü ya da yol emri bir ücret karşılığında alınabilmekteydi (Sezer, 2003, s. 105-124).

XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına yapılan seyahatlerin çeşitli nedenleri olmuştur. Örneğin Sicilyalı bir doktor olan Giovanni Reys'in doktorluk yapmak amacıyla Osmanlı topraklarına bir seyahat gerçekleştirdiği bilinmektedir. Tıp alanındaki çalışmaların yanı sıra özellikle asilzade ve üst düzey kişilerin de Osmanlı İmparatorluğu'na seyahatler yapmıştır. Bu konuda İngiliz asilzadelerinden olan Lanfred Graham'ın da Osmanlı topraklarına bir seyahat gerçekleştirdiği ve kendisine gerekli kolaylığın sağlanması konusundaki talimatların dönemin arşiv kayıtlarına yansıdığı görülmektedir (Sezer, 2003, s. 105-124)

Seyyahların gezileri sırasında kaleme almış oldukları seyahatnâmeler gezginlerin ötekine dair düşüncelerine dair de önemli ipuçları sunarlar. Örneğin XIX. yüzyıl İngiliz gezginlerinin Osmanlı ülkesi ve Türklere karşı bakış açısını anlayabilmek konusunda özellikle de Avrupalıların Türklere dair bakış açılarının anlaşılabilmesinde seyyahların kaleme aldıkları eserlerin büyük bir önemi vardır (Şahin, 2017, s. 15).

Seyyahların seyahatnâmeleri aynı zamanda ülkeler arasındaki ilişkilere dair de önemli bilgiler içerirler. Örneğin günümüzde Türk- İngiliz ilişkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi konusunda iki topluma dair tarihi kaynaklar arasında seyyahların Türkiye'ye dair kaleme aldıkları raporlarda yer alan bilgilerin de önemli bir yeri vardır zira bu bilgiler doğrultusunda geçmişte İngilizlerin Türkleri nasıl algıladığı, İngiltere'de nasıl bir Türk imajının şekillendiğini görmek mümkündür. Bu nedenle ülkeler arası ilişkilerin bugününün doğru anlaşılmasında tarihte seyyahların kaleme aldığı eserlerin önemli bir yeri vardır. Özellikle de XIX. yüzyılda kaleme alınan İngiliz seyahatnâmelerinin bu konuda son derece ilgi çekici veriler sunduğunu söylemek mümkündür (Şahin, 2017, s. 15).

Seyahatnâme araştırmacılara göre oryantalist söylemin oluşumunda da seyyahların eserlerinin rolü oldukça önemlidir. Çünkü gezi yazıları ya da seyyahların notları hem döneme hem de bölgeye dair detaylı ipuçları verir. Bilinmeyen toprakları ve bu toprakların bilinmeyen sakinlerini kendi toplumuna anlatır. Bu yönüyle seyyahların kaleme aldıkları bilgiler aslında kendi toplumlarına "ben" ile "öteki" arasında bir karşılaştırma yapma fırsatı sağlar. Bu görevin yerine getirilmesinde ise seyyahlara büyük bir iş düşer. Dolayısıyla seyahat edebiyatı, "özne ile nesne, bilen ile bilinen arasındaki ilişki olan epistemolojinin temel sorularını" üretmiştir (Blanton,

1997, s. 3'ten aktaran Palabıyık, 2010, s. 39). Osmanlı topraklarına gelen seyyahların eserleri büyük oranda kişisel deneyimlerini yansıtsa da “kültürel ve politik bir nesne” ve “öteki evren” olarak muhayyel bir Osmanlı imgesinin oluşmasına da katkı sunar. Bu nedenle bir seyyahın kaleme aldığı eser sadece o seyyahın kişisel tutumu ile açıklanamaz çünkü seyyah gözlem yaparken ve metnini inşa ederken sahip olduğu duygusal, zihinsel ve davranışsal tutumundan de beslenir. Seyyahı var eden bir kültür dünyasının da olduğu göz önünde bulundurulduğunda seyyahların eserlerinde Osmanlı imgesi oluşurken hem kendi zihinsel tutumu hem de seyyahın muhatap olduğu Osmanlı toplumuna ilişkin gerçeklikler önemli bir yer tutar (Ertaş, 2017, s. 384). Bu nedenle gezginlerin seyahat metinleri, kitapları doğası gereği aynı zamanda seyyahın bir kurgusundan ibarettir. Seyyah hangi konuyu, niçin, nasıl ve ne düzeyde anlatacağına kendi karar verir. Bu açıdan konuya bakıldığında seyyahın kim olduğu, nereli olduğu, etnik ve dini inancı, dünyaya bakış açısı da kaleme aldığı metne yansır. Ayrıca seyyahın hangi amaçla seyahat ettiği, hangi kesime hitap ettiği, kitabını yazarken bir beklentisi olup olmadığı, metinde kullandığı üslup ve seyahatnâmenin yazıldığı dönem de metnin değerlendirilmesinde büyük önem taşır (Ertaş, 2017, s. 391). Ayrıca seyahatnâmeleri kaleme alan gezginlerin peşin hükümleri olabileceği de unutulmamalıdır. Zira seyyahların önyargı ihtimalinin yanı sıra seyahatnâmenin yazıldığı dönem ile yazarın eğitim durumu, kültür derecesinin de göz önünde bulundurulması elzemdir (Şahin, 2017, s. 15).

Seyyahların kaleme aldığı eserler okuyucunun merak ettiği şeyleri tanıtarak doğrudan okuyucunun merakını hedef alır. Bu nedenle geçmişte de bugün de seyahat edebiyatının oldukça popüler olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle coğrafi keşifler, Rönesans ve Reform dönemiyle birlikte bu süreç daha da popüler hâle gelmiştir. Seyyahlar, güzel ve bereketli topraklar ve aşırı zenginliklere sahip olduğuna inanılan “yeni dünya” kavramına hayranlık duymaya başlayınca, bu dönemde yeni keşfedilen topraklarla ilgili seyahatnâmeler halkın büyük dikkatini çekmiştir. Seyahatlerin bir diğer önemli boyutu da özellikle Rönesans döneminde, kişinin entelektüel güçlerinin gelişimi açısından da önemli bir fırsat olarak görülmüş olmasıdır. Örneğin Avrupa aristokratlarının küçük oğulları tarafından İtalya'ya doğru gerçekleştirilen özel bir seyahat biçimi olan Büyük Tur, onların aynı zamanda eğitimlerinin de önemli bir bileşeni hâline gelmiştir (Blanton, 1997, s. 3'ten aktaran Palabıyık, 1997, s. 39-40).

Aydınlanma döneminde de Tavernier, Bernier ve Chardin gibi gezginlerin kaleme aldıkları eserlere bakıldığında özellikle de Orta Doğu ve Uzak Doğu ülkelerini kapsayan gezi yazıları toplum üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Daha çok Fransa'da etkili olan gezginlerin bu gözlemleri bir Doğu İmgesinin (Oriental) oluşmasına da zemin hazırlamıştır (Demirtaş, 2018, s. 125).

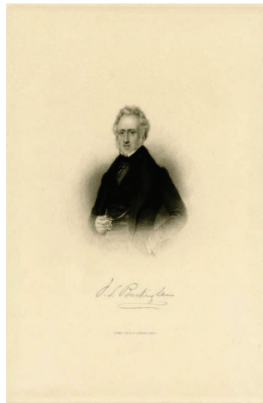
Mezopotamya'ya yapılan seyahatlerin bir diğer nedeni de bölgenin ticari önemi olmuştur. XIX. yüzyılda Fırat nehrinin, Hindistan ile yapılacak ticarete kullanılması fikri, yeni bir ticaret yolu olma ihtimalini arttırmış, bu durum bölgenin İngiltere için önem kazanmasına yol açmıştır. Bu nedenle İngiltere, ticarî ve siyasî faaliyetlerle ilgili olarak gerekli alt yapının hazırlanması için bir öncü kuvvet olarak bölgeye seyyahlar göndermiştir. Bu seyyahlar arasında Richard Pococke, Edward Lewes Cutts, E.B.Soane, George Percy Badger gibi isimler ilk sırada yer alır. Bu seyyahlardan biri de James Silk Buckingham'dır. Görevi, hem İngiltere için Hindistan ve çevresindeki ticarî imtiyazları korunması hem de Doğu Hindistan Şirketi'nin faaliyetlerini destekleyecek bilgileri edinmesi açısından kilit bir role sahip olmuştur (Tekin, 2020, s. 120).

Buckingham (1786–1855), XIX. yüzyılın başlarında Mısır, Filistin ve Ürdün üzerinden Suriye'ye gelmiş daha sonra ise Urfa'yı gezmiş bir İngiliz seyyahdır. 4 Haziran 1816'da Urfa'ya gelmiş ayrıca Diyarbakır, Mardin, Musul, Kifri ve Bağdat'ı da ziyaret etmiştir. Buckingham'ın seyahatine dair kaleme almış olduğu eseri hem Osmanlı İmparatorluğu'nun hem de bölgenin tarihine dair son derece önemli bilgiler içermektedir. Buckingham kitabında özellikle gezdiği yerlere dair çok detaylı gözlemler ve tasvirlerle yer verir. Buckingham ayrıca gezdiği yerlerin demografik, etnik, dini, ticari ve ekonomik durumuna dair de kapsamlı bilgiler aktarır. Ayrıca gezdiği yerlerin konumu, halkı, pazarları, sosyo-kültürel yapıları, askerî varlıkları, savunma ve idarî yapılarıyla ilgili gözlemlerine de değinir. Buckingham'ın verdiği bilgiler özellikle XIX. yüzyıla dair gezilen şehirlerle ilgili pek çok alanda bilgi edinilmesini sağlar ve oldukça önemlidir (Tekin, 2020, s. 117). Ancak daima seyyahların eserlerine temkinli yaklaşmakta da yarar vardır çünkü seyahatnâmelerde verilen bilgilerin doğrulukları, seyyahların bölgeye bakış açıları kendi karakterleri, amaçları ve inançlarına göre değişiklik gösterir. Buna rağmen farklı seyyahların benzer rotalarla ilgili yazdıkları kitaplardaki bilgiler karşılaştırıldığında sağlıklı bilgiler de elde etmek mümkündür (Özsoy, 2010, s. 5). Çalışmaya geçmeden önce Buckingham'ın hayatına dair kısaca bazı bilgilere yer verilecektir.

İNGİLİZ SEYYAH JAMES SILK BUCKINGHAM

Buckingham, 25 Ağustos 1786'de İngiltere'nin Güney Batısındaki Cornwall'a bağlı Falmouth kasabasının kuzeyinde yer alan Flushing'de dünyaya gelmiştir. Babası Devonshire'daki Barnstape yerlilerinden Christopher adındaki ataları Elizabeth dönemine, annesi ise Cornwall yerlilerinden Bodwin'e dayanan Thomazine idi. Henüz yedi sekiz yaşlarında iken babasını kaybeden Buckingham'ın annesi bu süreçten öyle etkilenmiştir ki, akabinde sağlığı bozulmuş ve daha sonra o da hayatını kaybetmiştir (Buckingham, 1855, s. 4-6).

Seyyah Buckingham yazar ve gazeteci olarak da bilinmektedir. 1813'te Mısır'a seyahat eden Buckingham daha sonra Bombay'a gitmiş, Hindistan'dan kovulduktan sonra 1815'te tekrar Mısır'a geri dönmüştür. Kariyerinin ilk dönemlerinden itibaren pek çok bölgeye seyahatleriyle ünlenen Buckingham Filistin, Suriye ve Mezopotamya'ya gitmiş ve burada Claudius James Rich ile de bir süre kalarak Karl Bellino ile arkeolojik alanları ziyaret etmiştir. 1816 yılında İran üzerinden Bombay'a geri dönmüş daha sonra ise 1818 yılında Kalküta'ya gitmiştir. Buckingham'ın kaleme aldığı eserler arasında *Filistin'de Seyahatler*, *Arap Kabileleri Arasında Seyahatler*, *Mezopotamya'da Seyahatler*, *Asur, Medya³ ve İran'da Seyahatler* adlı eserleri ilk sırada yer alır. Buckingham'ın ayrıca 1842 yılında yayınlanan *The Slave States of America* adlı kölelikle ilgili Amerika Birleşik Devletleri ve Güney Devletlerini ele alan bir seyahat eseri de bulunmaktadır. Buckingham 1843 yılında British & Foreign Institute'u kurmuş, daha sonra 1851 tarihinde ise yeni kurulan *Temperance League*'in başkanı olmuştur. 30 Haziran 1855 yılında Londra'da hayatını kaybeden Buckingham *Kensal Green* Mezarlığı'na gömülmüştür (British Museum, 2021).

Resim 1: James Silk Buckingham (British Museum, 2021)

³ Pers İmparatorluğu'nun günümüz İran topraklarının kuzeybatısını kapsayan eyaleti ve Medlerin yaşadığı ülke.

JAMES SİLK BUCKINGHAM'IN TRAVELS IN MESOPOTAMIA ADLI ESERİNDE BİRECİK VE URFA

XIV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı topraklarına çok sayıda seyyah gelmiştir. Seyyahlar arasında tüccar, diplomat, hacıların yanı sıra hekim, cerrah, botanikçi, eczacı gibi mesleklerden olup da bilimsel çalışmalar amacıyla yola çıkan kimseler de yer almıştır (Ertaş, 2017, s. 388-389). Bu dönemde sadece Mezopotamya'ya değil aynı zamanda Akdeniz'le ilgili seyahatlerin de öne çıktığı görülür. Örneğin Krafft, Rauwolf, Seydlitz, Heberer, Schweigger ve daha pek çok seyyah Akdeniz ve Akdeniz dünyasıyla ilgili önemli bilgiler içeren eserler kaleme almışlardır (Özsoy, 2010, s. 155).

XVI. yüzyılda Kraliyet hizmetinde genel valinin emrinde bir cerrah olan Katolik Portekizli Mestre Afonso bir seyahati sırasında Urfa'da bir Ermeni tüccar olan Simeo Fernandes'ten yardım alarak bu vesileyle bölgeye dair izlenimlerini yazmıştır. Benzer şekilde Portekiz İmparatorluğu'nun Hindistan genel valisinin Safevi sarayına göndermiş olduğu elçilik heyetinde yer alan Yahudi kökenli Portekizli Antonio Tenreiro'nun da Urfa'da zengin bir Ermeni tüccarın evinde misafir olarak konakladığı bilinmektedir (Azizova, 2018, s. 171). Bu bilgiler XVI. yüzyılda Yahudi Hristiyan geleneği açısından bölgenin hem dini hem de Urfa'nın Orta Doğu'ya açılan bir kapı olarak stratejik önemini ortaya koyar (Azizova, 2018, s. 170). Örneğin İspanyol rahibe Egeria'nın XVII. Yüzyılda yaptığı hac yolculuğu sırasında Urfa ve Harran'dan geçtiği ve buraya dair Hac günlüklerinde sunduğu bilgiler de oldukça önemlidir (Güler, 2017, s. 19-23). Rahibe Egeria'nın günlükleri XVII. yüzyılda dahi bu bölgelere dini ve ticari farklı amaçlarla seyahatlerin yapıldığını göstermesi açısından kayda değerdir. Aynı zamanda bölgenin orta ve yakın çağlarda inanç merkezlerinin güzergâhı üzerinde yer alması nedeniyle stratejik önemini de ortaya koyar. Hac seyahatnâmelerine bakıldığında hem rota hem de anlatımlar açısından büyük oranda benzerlikler görülür. Her ne kadar her yolculuk bir diğerinden doğası gereği farklı olsa da çeşitli dönemlerde meydana gelen gelişmelerin hac yolculuklarını kısmen de olsa farklı kıldığı söylenebilir (Özsoy, 2010, s. 153). XIX. yüzyılda da Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok Batılı seyyah ve gezgin Mezopotamya'yı ziyaret etmiştir. Dünyanın farklı noktalarından Alman, İngiliz, Fransız, İspanyol, İtalyan pek çok seyyah farklı amaç ve görevlerle bu bölgeyi gezmiş ve raporlar hazırlamıştır.

Bu açıdan konuya baktığımızda Orta Çağ'dan itibaren başta Portekizli Mestre Afonso, Antonio Tenreiro, Fransız gezgin Jean Baptist Tavernier, Guillaume Rolin Oliver, Jean de Thevenot, İngiliz seyyah George Percy Badger, E. B. Soane, Richard Pocke, Henry Charles Barkley, Alman gezgin Julius Heinrich Petermann, Carsten

Niebuhr, Eduard Sachau, Helmuth von Moltke olmak üzere pek çok ismin Mezopotamya'da bulunmuş olması Urfa ve Birecik'in stratejik ve tarihi önemini ortaya koyar.

XIX. yüzyılda Buckingham'dan sonra Urfa'ya dair izlenimlerini kaleme alan çok sayıda seyyah vardır. Bunlardan birisi de Edward Lewes Cutts adında bir seyyahdır. 1876'da Türkiye ve İran'daki Asurilerle ilgili araştırmalar yapmak üzere İngiliz Canterbury Başpiskoposu tarafından görevlendirilen Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia* adlı eserinde Buckingham'la benzer şekilde bölgeye dair izlenimlerine geniş yer verir. Nesturi Hristiyanlarla ilgili araştırmalar yapmak üzere bölgeye gelen Cutts, kitabının önsözünde İngilizlerin 1835 yılında eski Hristiyanlığın kalıntılarına ilgi duymaya başladığını kaydeder. Kraliyetin 1838'de bu bölgeye çeşitli gezginleri göndermeye karar verdiğini belirtir. Cutts'un kitabında Buckingham'ın eseriyle benzer şekilde betimlemeler, tasvirler, şehrin demografik yapısı, şehrin konumu, kentte yaşayan insanların yeme içme özellikleri ile dini ritüeller geniş yer tutar (Deveci Bozkuş, 2022, s. 3-8).

Yine benzer şekilde misyoner gezgin James Phillips Fletcher'in (1811-1875) 1842 yılında Paris, Sicilya, Malta, İzmir, İstanbul, Samsun, Tokat, Sivas, Diyarbakır, Nusaybin, Cizre, Musul, Ninova, Erbil, Urfa, Halep, Antakya, Lazkiye ve Beyrut şehirlerine yönelik gerçekleştirmiş olduğu bir dizi seyahat de bölgeye dair önemli ipuçları sunar. Aynı zamanda bölgenin yüzyıllar boyunca stratejik açıdan büyük bir öneme sahip olduğunu da gösterir (Fletcher, 1850; Güler, 2020a, s. 41-45).

XIX. yüzyılda bölgeyi gezen bir başka seyyah ise Arap kökenli İngiliz bilim adamı misyoner papaz ve yazar George Percy Badger'dir (Roper, 1984, s. 140-155). Anglikan Kilisesi tarafından Percy Badger (1815-1888) 1842'de Mezopotamya'da yaşayan Doğu Hristiyan Nesturileri Delegesi olarak atanmıştır. Mezopotamya'daki Nesturiler (Keldaniler) hakkında araştırmalar yapmak üzere 3 yıllık bir seyahate gönderilen Badger, bu seyahatinde ilk önce İstanbul'a gelmiş ve burada gerekli izinleri aldıktan sonra İstanbul'dan deniz yoluyla Samsun'a ulaşmıştır. Badger daha sonra Amasya, Tokat, Harput, Diyarbakır, Mardin, Midyat, Cizre, Nusaybin hattını takip ederek Musul'a varmıştır. Badger ilk izlenimlerinde bölgenin Amerikan Board misyonerlerinin etkisine girdiğini kaydeder ve Mezopotamya'daki Nesturileri İngiliz Anglikan Kilisesi himayesine almak için bazı girişimlerde bulunur. Badger 1844'de özellikle Musul dönüşü Hakkâri, Cizre, Nusaybin, Mardin, Diyarbakır, Urfa, Birecik, Halep ve Lazkiye güzergahını kullanır. Bu seyahati sırasında edindiği bilgilerde

Osmanlı Mezopotamya'sında yaşayan Nesturilerin inanç, tarih, sosyal ve ekonomik yapılarıyla ilgili kapsamlı bilgiler verir (Hanilçe, 2018, s. 412).

Badger'in *The Nestorians and their Rituals 1842-1844* adlı eserinde de Urfa'ya dair son derece önemli bilgilere yer verilmiştir. Badger'in eseri XIX. yüzyılda Urfa'daki etnik ve dini gruplara dair de önemli ipuçları verir. Badger bu kitapta 1842-1844 ve 1850 yılında Mezopotamya'ya yaptığı misyonerlik gezilerine dair izlenimlerine detaylı bir şekilde yer vererek Suriye Yakubileri, Katolikleri ve Keldânileri'nin yapısı, Kuzey Irak Nestürileri ve Yezîdilerin dinî ritüellerini detaylı bir şekilde anlatır (Güler, 2014, s. 46-50). Badger'in seyahatleri sırasında elde etmiş olduğu bu bilgiler ve yayınlamış olduğu eserler istihbarat çalışmalarında da kullanılmıştır. Bu kapsamda 1860'lı yıllarda onun Mısır'da bulunduğu sırada ülkedeki askeri istihkâmlar, Süveyş Kanalına dair istihbarat çalışmaları ve raporlar yayınladığı da bilinmektedir. 1870'li yıllarda ise diplomatik misyonlarda görev alan Badger, ayrıca yayın, eğitim ve İngilizce-Arapça tercüme alanlarında da faaliyet göstermiştir (Hanilçe, 2018, s. 412-413).

Badger de Buckingham'la paralel şekilde kitabında Urfa'nın demografik yapısına dair önemli ipuçları sunar. Örneğin Badger XIX. yüzyılda Siverek'te 500 Müslüman ailenin ve 4 caminin olduğuna işaret eder. Ayrıca buradaki gayrimüslim nüfus içerisinde ise 120 Ermeni hanesinin ve Urfa piskoposluğu içinde sayılan 1 kilise ile 4 rahibin olduğunu belirtir. O burada birkaç Rum Hristiyan nüfusun olduğunu da ifade ederek bunların daha çok inşaat alanında görev aldıklarına dikkat çeker. Rum Hristiyan nüfusun Ermenilerden farklı olarak Siverek'te herhangi bir dini yapısının olmadığını, en yakın dini mabetlerinin ise Diyarbakır'da bulunduğunu kaydeder (Badger, 1852, s. 317-318). Badger ayrıca söz konusu eserinde XIX. yüzyılda Urfa merkezde yer alan Ermeni nüfusuna dair de önemli ipuçları sunar. Urfa'da 1800 Ermeni ailenin yaşadığını, şehirden üç saatlik bir mesafede bulunan Germüş köyünde ise 200 Ermeni ailenin yaşadığını ve şehirde 18 rahibin bulunduğunu ifade eder (Badger, 1852, s. 325). Farklı ülkelerin seyyah ve gezginlerinin eserlerinde verdikleri bilgilerin mukayese edilmesi döneme dair sağlıklı bilgiler edinilmesi açısından elzemdir. Benzer şekilde Cutts da kitabında Urfa'da bulunduğu süre zarfında Ermeni toplumuna dair benzer bilgiler verir. Urfa Ermeni dini liderleriyle görüşüğünü de kaydeden Cutts, Urfa seyahati sırasında Ermeni piskoposuna yaptığı bir ziyarette Ermeni toplumunun özellikle de Kilise erkânının İngiltere'den yapılacak yardım ve yönlendirmelere açık olduklarını belirttiklerini ifade eder (Cutts, 1877, s. 85). Benzer bilgiler Badger'in kitabında Tokat seyahati sırasında

aldığı notlarda da yer alır. Bu durum aslında seyyahların gezdikleri tüm kentlerin demografik yapısını kayıt altına aldıklarını da ortaya koyar. Badger Tokat'ta nüfusun büyük bir kısmının Müslüman olduğunu, 150 Katolik Ermeni ailenin burada yaşadığını, şehirde yedi kilise ve iki manastır olduğunu belirtir (Hanılçe, 2018, s. 420).

İngiliz Richard Pococke da kaleme aldığı seyahatnâmede Birecik ve Urfa'ya dair önemli ipuçları verir. Strabon, Herodots, Sicilyalı Diodoros, Plinius, Ptolemaios, Pomponius Mela, Pausanias, Filostratus, Aelianus Tacticus gibi Antik Yunan ve Latin yazarlara atıfta bulunan Pococke'un eserleri literatürde büyük yankı uyandırmış ve pek çok dile çevrilmiştir. Pococke çalışmalarında Osmanlı yönetimi, ticaret, örf ve adetler, mimarlık ve doğa tarihi gibi pek çok konuya yer vermiştir (Pococke, 1743, s. 2-11; Güler, 2020b, s. 29-30). Benzer şekilde diğer seyyahlar da bölgeye dair kaleme aldıkları eserlerinde büyük oranda şehrin tasvirine yer verirler. Örneğin Badger 1844 yılında kaleme aldığı eserinde Urfa'yı tasvir ederken şehrin bir tepenin hafif yamacına yerleşmiş, doğu ve batı surları arasındaki 10 mil boyunca bahçelerin yer aldığı düzlüğe doğru genişlediğini kaydeder. Karakoyun denilen küçük bir derenin şehrin kuzey yakası boyunca aktığını, Samsat, Saray ve Yeni Kapı'ya doğru üç köprüyle üzerinden geçildiğini kaydeder. Derenin daha sonra güneydoğuya döndüğünü ve açık arazideki bahçeler boyunca akıp gittiğini belirtir. Kalenin ise güneydoğudaki bir tepenin üstünde olduğunu, düzensiz bir açıyla şehrin etrafını dolaşan kuleli surlara bağlandığını ve hâlihazırda bahsedilen kapıların yanı sıra iki kapının daha olduğunu belirtir. Bu kapıların kuzeydoğuda Bey Kapısı ve güneye doğru ise Harran Kapısı olduğuna işaret eder (Güler, 2014, s. 46).

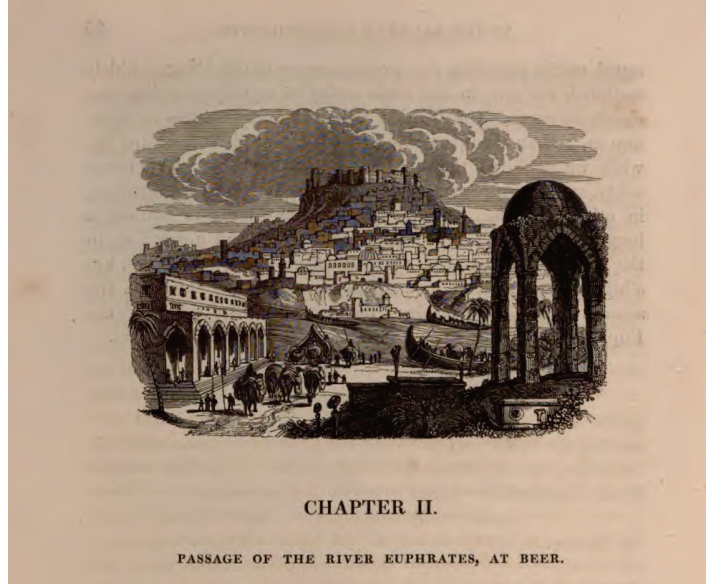
XIX. yüzyılda bölgeye dair gözlemlerini kalem alan bir diğer seyyah ise Alman gezgin Eduard Sachau'dur. 1879 yılında Birecik ve Urfa'ya gelen Sachau, bu bölgeye dair izlenimlerine Almanca olarak kaleme almış olduğu *Reise in Syrien und Mesopotamien* adlı eserinde yer verir. Sachau kitabın *Von Haleppo bis Urfa* [Halep'ten Urfa'ya] başlıklı ikinci bölümünde Urfa, Harran, Suruç ve köylere dair kapsamlı bilgilere yer verir (Sachau, 1883, s. 110; Güler, 2021, s. 37-49). Örneğin, Urfa'da Hıristiyan (Ermeni) mahallelerinin tepenin eteklerinde ve yamaçlarında, Müslüman evlerinin ise merkez, güney ve doğuda bulunduğu bahseder ve evlerin mimari yapısını uzun uzun anlatır (Güler, 2021, s. 39). Sachau, ayrıca Urfa şehrinin dar açılı sokaklarıyla adeta bir labirenti andırdığını söylerken, sokaklarındaki kirden (lağım) de söz eder. Sokakların o dönemde sadece bir hayvan sırtında gezilebildiğini

kaydeden Sachau, sokaktan geçenlerin duvar boyunca yürüdüğü 2-3 ayak yüksekliğinde dar taş kaldırımların bulunduğunu da belirtir (Güler, 2021, s. 39-40).

Urfa ve Birecik'in yakın dönem tarihine gelindiğinde ise özellikle de Tehcir döneminde Amerikan, İngiliz, İspanyol, İsviçreli, Alman vb. çok sayıda misyonerin de bu bölgede bulunduğu ve kaleme aldıkları rapor, anı ve günlükler aracılığıyla 1915'te yaşananlarla ilgili olarak Batı'da Osmanlı karşıtı bir kamuoyu yaratmaya çalıştıkları söylenebilir (Deveci Bozkuş, 2014, s. 346).

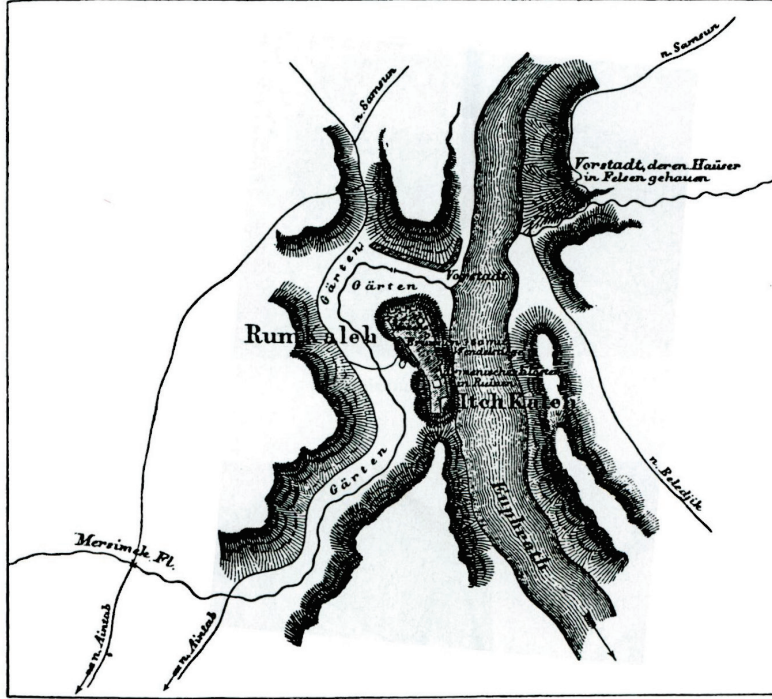
Sonuç olarak bu çalışmada Buckingham'ın *Travels in Mesopotamia* adlı eserinden yola çıkılarak XIX. yüzyıl başlarında bu bölgenin sosyo-kültürel yapısının izleri aranacaktır. Buckingham'ın bu eseri 27 bölümden oluşmaktadır. Urfa ve Birecik'le ilgili bölümler ise kitabın İkinci, Üçüncü ve Dördüncü bölümlerinde yer almaktadır (Tekin, 2020, s. 117).

BİRECİK'TE FIRAT NEHRİ'NİN GEÇİŞİ

Resim 2: Birecik'te Fırat Nehri'nin Geçişi (Buckingham, 1827, s. 26)

XVI. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman döneminde Halep Eyaleti'nin on sancağından biri olan Birecik Sancağı, bu yüzyıl boyunca Halep Eyaleti'nin sancağı olarak kalmış, XVII. yüzyılda ise Osmanlı idari teşkilatında Rakka Eyaleti'ne bağlanmıştır. Birecik Sancağı söz konusu dönemde Birecik ve Rumkale Kazâlarından oluşmaktaydı (Karadeniz, 1998, s. 433).

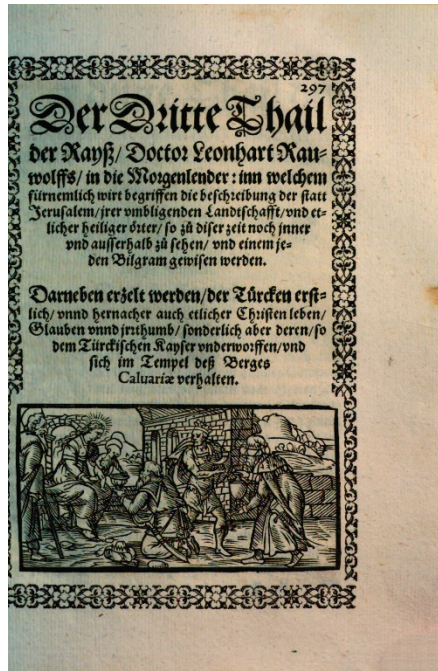
Resim 3: Reisen in Kleinasien und Nordsyrien [Küçük Asya ve Kuzey Suriye'de Seyahatler] (Humann ve Puchstein, 1890, s. 175)

Birecik'te Fırat Nehri'nin Geçişi başlıklı ikinci bölümde Buckingham Birecik'ten şehre girişini ve karşılaştığı manzarayı tasvir ederken Türk evlerinin yapısı, çeşme ve mezarlıkların konumu ve su yollarını anlatır (Buckingham, 1827, s. 26).

Buckingham'ın eserinde Birecik'le ilgili ilk izlenimleri Müslüman mezarlıklarıyla ilgili olmuştur. Buckingham'ın Birecik'in doğa ve çevresiyle ilgili tasvirleri ise son derece detaylıdır (Buckingham, 1827, s. 26-27). Benzer bir durum Cutts'un eserinde de söz konusudur. Cutts kitabında Urfa'yla ilgili bölümde kentteki mezarlıklarla ilgili detaylı bilgi verirken mezar taşlarının birçoğunda yazı olmadığını ancak eski İngiliz mezar taşları ile benzerlik gösterdiğini belirtir. Cutts, Urfa'da mezar taşlarına İngiltere'deki gibi ölünün yaptığı işin kazanmış sembolleri olduğunu belirtir. Örneğin bir terzi için makas, bir kunduracı için bir ayakkabı, bir demirci için ise çekiç ve örsün mezar taşlarına işlenmiş olduğunu yazar (Cutts, 1877, s. 84).

Urfa'ya girişini Birecik üzerinden tasvir eden Buckingham, eserinde o dönemde Birecik'te ulaşımda aktif bir biçimde kullanılan teknelere dair de son derece detaylı ve teknik bilgilere yer vermiştir (Buckingham, 1827, s. 27). Notlarında Birecik'te ulaşım için kullanılan bu teknelerin ne tür yükler taşıdığı, kullanan insan sayısı ve grupları ile teknelerin nasıl çalıştığına dair de önemli ipuçları sunar (Buckingham, 1827, s. 27-28).

Buckingham'ın eserinde öne çıkan bir diğer önemli husus da Birecik'in antik dönemleri ve dünyanın diğer noktalarındaki nehirlerle mukayesesıyla ilgilidir. Antik çağlarda *Birtha* olarak bilinen Birecik kasabasının, Fırat'ın doğu kıyısında, kuzeyden ve güneyden akan bu nehrin bir uzantısının üst kısmında, derenin keskin bir kıvrımının hemen altında yer aldığını kaydeder. Daha batıdan akan uzun bir erişimden sonra nehrin büyüdüğünü ve en azından *Blackfriars* köprüsündeki Thames'e eşit olduğunu ifade eder. Bu konuda Rauwolf'un 1575 yılı civarında Birecik'ten geçtiğinde nehrin bir mil genişliğinde olduğunu; Maundrell'in ise nehrin Londra'daki *Thames* kadar geniş olduğunu kaydettiğine işaret eder. Otter'in ise 1734'te nehri geçtiğinde genişliğinin, karşı taraflarda çok farklı olduğunu kaydettiğine dikkat çeker (Buckingham, 1827, s. 28-29). Buckingham'ın sunduğu bu bilgiler, Birecik nehrinin tarihi yapısına dair önemli ipuçları verirken aynı zamanda 1596 yılında Türklere karşı savaşmaya giderken ölen Leonhard Rauwolf'un da bu bölgede bulunduğunu gösterir. Rauwolf'un seyahat notlarını kaleme aldığı beş yüz sayfalık eseri özellikle botanik, ecza bilimleri ve sosyal konular hakkında çok değerli bilgiler içerir (Özsoy, 2010, s. 154).

Resim 4: Aigentliche beschreibung der Raiß, so er vor diser zeit gegen Auffgang inn die Morgenländer, fürnemlich Syriam, Iudaeam, Arabiam, Mesopotamiam, Babyloniam, Assyriam, Armeniam [et]c. (Leonhard, 1582).

Birecik suyunu Nil'in suyuyla karşılaştıran Buckingham, Nil suyunun, nehirden alınır alınmaz bir tortu bırakmadan içilebildiğini belirtir. Birecik halkının da genel olarak derelerinin ünlü olduğunun farkında olduğuna işaret eden

Buckingham, Birecikliilerin bu ırmağın dünyanın en büyüğü olduğunu düşündüğünü ifade eder. Bu ırmağın Birecik'te halk tarafından cennetin dört ırmağından biri olarak da bilindiğini kaydeder (Buckingham, 1827, s. 29-30). Kitabında Birecik'e dair suyolları, yağış, toprak yapısı, ağaçlar ve kasabanın yapısına dair de önemli bilgiler verir (Buckingham, 1827, s. 31-32).

Buckingham Birecik'e dair izlenimlerine yer verirken buradaki ormanlar, ağaç türleri, taşların yapısı, bölgenin nüfusu, dini yapılar ve mağaraların konumundan da bahseder;

... Batı cephesi nehir kenarı tarafından yıkanır, öyle ki evlerin duvarları bu cephede savunmasını oluşturur ve diğer üç tarafta, karaya doğru, daha sonraki Müslüman onarımları tarafından bazı yerlerde şekil değiştirmiş, iyi bir Sarazenik⁴ işi duvarla çevrilidir... (Buckingham, 1827, s. 32-33).

Birecik'e dair izlenimlerini anlatan Buckingham, Birecik'in sokaklarının dar ve temiz olduğunu, Türk evlerinin büyük bir çoğunluğunda Maşallah yazısının bulunduğu da işaret eder (Buckingham, 1827, s. 33-34). O Birecik'teki evleri anlatırken Fırat nehrini Thames nehriyle mukayese etmesi gibi buradaki evleri de sıklıkla mimari açıdan dünyanın farklı noktalarındaki evlerle mukayese eder. Bu karşılaştırmanın ilerleyen bölümlerde Urfa'ya dair izlenimler sırasında da benzer şekilde yapıldığı görülür (Buckingham, 1827, s. 34-35). Benzer şekilde Cutts da Urfa'da ziyaret ettiği kiliselerin mimari yapısını anlatırken uzun uzun betimlemelerde bulunur. Urfa'daki kilisenin 1846'da inşa edildiğinden ve üç nefli olduğundan bahseder. Kilisede kadınlar için üç tarafı çevreleyen galerilerle birlikte büyük ve modern bir mimari eserin varlığına dikkat çeker. Her koridorun doğu ucunda bir sunak bulunduğunu, sunakların, yaklaşık dört fit yüksekliğinde dar bir platform üzerinde yükseldiğini, Piskoposun sandalyesinin ise koronun kuzeybatı köşesinde, doğuya baktığını belirtir. Cutts kilisenin doğu ucunun oldukça gösterişli bir şekilde dekore edildiğini ve duvarın çevresinde ise dini resimlerin asılmış olduğuna dikkat çeker (Cutts, 1877, s. 83-84).

Buckingham kitabında Birecik'le ilgili bölümlerde izlenimlerine yer verirken sıklıkla evlerde, sokaklarda, mezarlıklarda ve diğer mekânlarda kullanılan dini motifler ve tasvirlerle dair eleştiriler de yapar (Buckingham, 1827, s. 35-36).

⁴ Sarazen tabiri Roma uygarlığında özellikle Arapça lisanını konuşanları nitelendirmek için kullanılmıştır (Yılmaz, 2021, s. 99-117).

Buckingham Birecik izlenimlerinde Fırat nehrinin stratejik önemi ve bu nehrin ulaşımında oynadığı role de geniş yer verir. Kitabında ayrıca Birecik'te kullanılan diller, halkın demografik yapısı ve kadınların giyim kuşamları gibi detaylara da yer vererek burada yaşayan insanları Avrupa'dakilerle mukayese eder (Buckingham, 1827, s. 36-38).

BİRECİK TÜRKMEN OVALARINDAN URFA'YA

Resim 4: Birecik'ten Türkmen Ovalarından Urfa'ya (Buckingham, 1827, s. 39).

Buckingham eserinin üçüncü bölümünde ise “Birecik'ten Türkmen Ovalarından Urfa'ya” olan seyahatini kaleme alır. Bilindiği üzere XVI. yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Osmanlı şehir ve kasabalarında Müslüman ve gayrimüslim tebaa bir arada yaşamıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerine göre, daha ileri bir tarihte 1292'de Türk hâkimiyetine geçmiş olan bu bölge uzun bir dönem Ermeni Katolikosluğu'nun merkezi olmuştur. XVI. yüzyıla gelindiğinde ise Rumkale halkının tamamı Türk ve Müslüman nüfustan oluşmaktaydı. Burada nüfusun oluşması ve şekillenmesinde 1280 yılında Rumkale'nin önce Memluk Türkleri tarafından ele geçirilmesi, sonrasında ise 1292'de Ermeni Katalikosluğu'nun burayı terk etmesinin önemli bir etkisi olduğu söylenebilir. Çünkü İhanlılar ile işbirliği yapmaları Ermeni Katalikosluğu'nun bölgeyi terk etmesine neden olmuştur. Rumkale o dönemde hem sınır bölgesi hem de stratejik öneme sahip bir yerdir. Memlukluların sırf bu nedenle büyük önem verdiği bir yer olan Rumkale'den Ermenileri uzaklaştırmış olma ihtimali de bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bölgenin Memluklu hâkimiyetine geçtikten sonra, Türkmenlerin Rumkale ve civarına yerleşmeye başladığını söylemek mümkündür (Karadeniz, 1998, s. 435). Buckingham'ın kitabında bu bölümle ilgili olarak kullanmış olduğu “Birecik'ten Türkmen Ovalarından Urfa'ya” başlığı bu yönüyle tarihi bir anlam taşımaktadır.

Buckingham, Birecik'ten Urfa'ya seyahati sırasında kendisinin Türkçe bilmemesi nedeniyle Halepli bir yeniçeriye benzetildiğinden bahseder. Kendisinin bu seyahatte Urfa'ya girerken aslında bir Yeniçeri değil, batıda şanssız olan ve şimdi doğuda yeni maceralarla kayıplarını telafi etmeye çalışan bir *Muggrebin* tüccarı olduğuna gümrük muhafızlarını ikna etmeye çalıştığını kaydeder (Buckingham, 1827, s. 40).

Sonrasında Buckingham Urfa'ya girişte kendisini Türkçenin pek az konuşulduğu Kahire'den gelen bir Yeniçeri olarak tanıtır. Bu şekilde yirmi beş altın *roobeah* ya da altmış şilin sterlin vererek kaçmayı başardığını, kısa süre sonra kervana katıldığını söyler. Kasabanın yukarısındaki tepenin üstünden, sert, kireçli bir toprak üzerinde ilerlediklerini ve burada birçok büyük akbaba ve bazı şahinler gördüğünden bahseder. Dağ, vadi ve hatta ova olmadığı için kentin görünümünün donuk ve ilgi çekici olmadığını söyler. Kentin derin bir denizin fırtınadan sakinliğe geçerken ki gibi yüksek ve uzun dalgaları eşit olmayan bir yüzeyde bulunduğu yer verir. Manzaranın monotonluğunu hafifletmek için görünürde hiçbir yerde bir ağaç olmadığını belirtir. Yolda konakladıkları bir noktada kendi kısıtlı imkânları ile kervanın akşam yemeği yediğini ve bu yemeğin haşlanmış buğday, deve gübresi ateşinde pişirilmiş ve eritilmiş tereyağında demlenmiş ılık ekmek ve etraftaki çimenlerden toplanmış yabani otlardan oluştuğundan bahseder. Daha sonra bir pipo ve bir fincan kahve içtiklerini ve ardından küçük bir teneke kutudan kendilerine yuvarlak sert bir kek hâline getirilmiş yaklaşık bir ons kahverengi şeker sunulduğunu kaydeder. Bu şekerin mevcut kervanda mal ve para olarak on-on beş bin sterlin değerinde mülkü olan Musul'un en zengin tüccarlarından birinin yol ücreti olduğunu kaydeder (Buckingham, 1827, s. 41-42).

Buckingham bu bölümde ayrıca konakladığı kervansaraylara dair izlenimlerine de geniş yer verir. Daha önceki yerlerde olduğu gibi buradaki mimari yapılarla Avrupa'dakileri mukayese eder ve buradaki mimariyi İspanya'daki Gotik yapılarla benzetir (Buckingham, 1827, s. 42).

Buckingham konakladıkları mekânları tasvir ederken sıklıkla oryantalist bir bakış açısını yansıtan ifadeler de kullanır. Örneğin Birecik'ten Urfa'ya seyahatini ele aldığı üçüncü bölümde sıklıkla bu tarz gözlemlerine yer verir (Buckingham, 1827, s. 42-43).

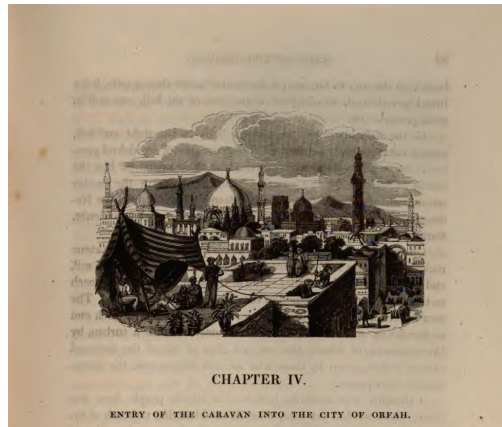
Buckingham Birecik'ten Urfa'ya doğru giderken yolda gördüğü Türkmenlere dair de izlenimlerine değinir. Özellikle burada karşılaştığı Türkmenlerin fiziksel özelliklerini uzun uzun anlatan Buckingham, Türkmenlerin hangi özellikleriyle

Araplardan farklı olduklarına dair geniş bir değerlendirme yapar. Buckingham seyahati boyunca gittiği coğrafyadaki kadınlarla ilgili değerlendirmelerde de bulunarak, yolda gördüğü Türkmen kadınlarının da bu anlamda gayet iyi giyimli olduklarına işaret eder (Buckingham, 1827, s. 43-44). Buckingham yolda karşılaştığı Türkmen toplumunun özellikle de kadınların giyim kuşam özelliklerini ele alırken “açık tenli, kırmızı ve teninde lekeler olmayan ama hepsinden öte, dikkat çekici derecede temiz ve kusursuz” olduklarından bahseder (Buckingham, 1827, s. 44).

Buckingham şehirlerde Müslümanların kadınlara karşı muamelesini hüküm süren örf ve adetlerin değişmez bir parçası olan inzivanın oluşturduğunu kaydeder. Türkmenlerin bulunduğu noktadan ayrıldıktan sonra yolda yağmur suyunu almak için yapılmış büyük bir sarnıç gördüğünü anlatır ve bu sarnıcın biçimsel özelliklerine de geniş yer verir (Buckingham, 1827, s. 45).

Buckingham yolculuğu sırasında kendisine refakat eden Hacı Abdurahman'ın evinde Pencaplı iki Hint fakiri gördüğünü de kaydeder. Bunlardan birinin biraz Hintçe konuştuğunu ve daha önce Bombay'da olduğunu söylediğini belirtir. Buckingham, Hint fakirinin İngiliz hükümetini övdüğüne dikkat çeker. İngilizlerin onları sokaklarda çıplak dolaşırken bulduklarında kırbaçlama dışında her konuda doğru yaptıklarını düşündüğünü söyler. İngilizlerin büyük bir çoğunluğunun genel olarak Hintli Müslümanları, diğer ülkelerden gelen aynı inanca sahip inananlardan daha bağınaz ve fanatik olarak gözlemlediklerini de yazar (Buckingham, 1827, s. 48).

KERVAN'IN URFA'YA GİRİŞİ

Resim 5: Kervanın Urfa'ya Girişi (Buckingham, 1827, s. 51)

Buckingham kitabının dördüncü bölümünde ise bu kez “Kervan'ın Urfa Şehrine Girişi”ni kaleme alır. Yine uzun ve detaylı bir tasvirin yer aldığı bu bölümde

Buckingham ilk kez Urfa'yı gördüğünde şehrin kendisinde uyandırdığı izlenimlere şöyle yer verir:

... Onu ilk gördüğümüz tepenin üzerinde, kayayı delip geçen ve her iki yanında dik bir duvar bırakan bir geçit dikkatimi çekti ve buradan, şehre kadar olan tüm yol, bir milden daha fazla bir mesafe, geniş bir asfalt yoldan geçiyordu, tepenin kenarından aşağı doğru kıvrılıyordu ve hâlâ iyi durumdaydı... (Buckingham, 1827, s. 51-52).

Buckingham eserinde yaptığı gözlemlerde Urfa'daki mezarlıkların bulunduğu coğrafi noktalar, kullanılan taşların şekil ve yapılarına dair de bilgiler verir (Buckingham, 1827, s. 51-52). Buckingham bu bölümde daha çok Urfa'daki mezarların mimari yapılarını detaylandırır. Mezarların tamamının Türk üslubunda olduğunu, baş kısmının bir başlıkla süslendiğini, her iki ucunda ise uzun bir taş bulunduğunu ve karakterine göre, ölen kişinin cinsiyeti ve yaşam sınıfının dahi bilinebildiğine değinir. Buckingham buradaki mezarların Türk kavuğu veya nervürlü kalpak ile süslenmesini dikkate değer bulunduğunu ve bu durumun genel olarak Osmanlılara veya İstanbul ve yakın çevresinin Türklerine özgü olduğuna işaret eder. Burada mezarların genel olarak önceki gördüğü yerlerdekinden daha iyi inşa edilmiş ve pahalıya süslenmiş olduğuna da vurgu yapar (Buckingham, 1827, s. 52).

Buckingham Urfa'daki mezarlara dair detaylı bilgilere yer verirken, mezarlarda dik yazıtlı taşların bulunduğunu, bu taşların Arap ve Türk mimarisinde tekrarlanan yontulmuş frizler olduğunu, bu mezarlar arasında ilk defa askeri ganimetlerin tasvir edildiğini gördüğüne de söyler. Burada birbirine bakan mezarların baş ve ayak taşlarının iç yüzeylerinin düz olduğunu ve bunların hem Türkçe hem de Arapça olarak birçok satırla yazıldıklarına yer verir. Harflerin, bir kısmının beyaz zemin üzerine yaldızlı, kiminin ise yeşil zemin üzerine siyaha boyanmış olduğunu belirtir. Yüksek kabartma olarak kesilmiş taşların bakireler ve gençler için, ikincisinin ise yöneticilerin veya dindarlıkları ile öne çıkan diğer kişilere özgü olduğunu kaydeder. Yeşil renginin Peygamber'in kutsal rengi olduğunu da belirtir (Buckingham, 1827, s. 52-53). O Urfa'daki mezar taşlarında Türk ve Arap mimarisinin öne çıktığını ve mezar yapılarında benzerlikler olduğuna da dikkat çeker. Osmanlı mimarisinde XIX. yüzyılda özellikle de güneş ışıklı mezar taşları bezemelerine bakıldığında XVII. ve XVIII. yüzyıl Avrupa mimarisindeki biçimlerle benzerlikler olduğu görülür. Bu husus aslında mezar taşlarında mimari alanda evrensel bir etkileşimin olduğunu da bizlere gösterir (Çal, 2021, s. 645).

Buckingham, Urfa'da mezarlıklarda kullanılan yazı tipleriyle ilgili olarak çizgilerin ferman ve diğer devlet yazıları şeklinde sağdan sola eğik veya çapraz olarak yukarı doğru işlendiğini kaydeder. Burada kullanılan yazı karakterlerinin fazlasıyla iyi işlenmiş olduğunu belirtir. Bu taşlar üzerinde genellikle şatafatlı renklerde çeşitli amblemlerin de bulunduğunu, üstteki sarık altında, bir kılıç, bir kalkan, bir gürz, bir savaş baltası ve diğer savaş aletlerinin de tasvir edildiğini ifade eder. Buckingham bu tür Roma cihazlarının genel olarak gruplandırılmış olduğunu ancak Türklerin bu konuda henüz başlangıç düzeyinde oldukları için kullanılan resimlerin çok iyi düzeyde olmadığını söyler. Mezarlarda kullanılan biçim ve sembollerin şehirde yalnızca belirli bir topluluk tarafından kullanıldığı bilindiği için, mezar taşlarından hareketle ölülerin ait olduğu toplumun kendine özgü sınıfları hakkında da ipucu edinilebildiğinden bahseder (Buckingham, 1827, s. 53).

Buckingham şehre girişinde konakladıkları kervansaray hakkında da detaylı bilgi verir. Bu kervansarayın konumu, ticaret merkezleri açısından öneminden bahseder. Bu noktada özellikle hacdan ve kutsal mekânlardan gelen yolcular için Khan Koolāh-Oghlee⁵ ve Khan-el-Goomrook'un⁶ uğrak bir nokta olduğuna işaret eder (Buckingham, 1827, s. 54).

Resim 6: 1830'lu yıllarda Urfa'yı gösteren taşbaskı gravür (Chesney, 1850, s. 114'ten aktaran Turan, 2022)

Buckingham kaldıkları handa her birinin ayrı bir odası ve ayrıca arkadaşlarıyla buluşabileceği küçük bir odaları bulunduğunu belirterek herhangi bir özel konutta olabilecekleri kadar özgür ve rahat olduklarından bahseder. Hanın en az yüz metre

⁵ Han Külāh Oğlu.

⁶ Gümrük Han. Osmanlı İmparatorluğu'nda gümrüklere mevki, konum ve eşya cinsi göz önüne alınarak farklı isimler verilmiştir. Bu gümrüklerden deniz kıyısında bulunanlara "Sahil Gümrükleri", sınır boyundaki gümrüklere "Hudud Gümrükleri" ve orta yerde bulunanlar ise "Kara Gümrükleri" olarak adlandırılmıştır (Üner, 2017, s. 8).

karelik bir açık avludan oluştuğunu ve tamamının döşeli olduğunu belirtir. Bu hanın iki yanında kapalı çarşılara çıkış kapılarının, üçüncüsünde ise bir dizi ahırın olduğunu söyler. Buckingham kaldıkları hanın aşağısındaki avludan, köşeden köşeye çapraz olarak geçen ince ve berrak bir suyun aktığını belirtir. Bu suyun atların sulanması, dindarların abdest alması, imal edilen ürünlerin işçinin elinden çıktıktan sonra müşteriye satılmak üzere sunulmadan önce yıkanması işlemlerinde kullanıldığından da bahseder (Buckingham, 1827, s. 54).

Buckingham kaldıkları hanı anlatırken buradaki avluda yer alan su sistemiyle ilgili yapının bütün plan ve düzeninin mükemmel olduğunu kaydeder. Ayrıca binanın duvar işçiliğinin de iyi olduğunu ancak Türklerin çalışmaya karşı doğal isteksizliğinden kaynaklı, tüm bu avantajlarıyla birlikte olması gerektiği kadar temiz olmadığını da belirtir. O handa gününün neredeyse tamamını şehrin en saygın tüccarlarıyla yaptığı ziyaretlerle geçirdiğini de belirtir. Akşamları ise arkadaşları tarafından kendileri için oluşturulan bir akşam yemeğine katıldığını, güneş batmadan önce ise Peygamber'in otuz kişilik yeşil sarıklı soyundan birinin evi olduğunu belirttiği bir konutta toplandıklarını kaydeder. Bu evde yaldızlı tavanı, halı kaplı divanları, ipek minderleri ve göz alıcı zenginliğin diğer işaretleri ile döşenmiş çok güzel bir odaya alındıklarını belirtir. Bu eğlenceye iki Hintli fakirin de katıldığı ve Hintli fakirlerin kılık kıyafet ve dış görünüşleriyle ilgili de geniş betimlemelere yer verdiği görülmektedir (Buckingham, 1827, s. 55). Buckingham bu tarz pejmürde ve kötü durumdaki yağcıların iyi giyimli ve temiz olanlarla eşit bir yerde kalmalarının beraberinde zenginlerin evlerinin de en az pejmürdelerin ki kadar haşerelere maruz kalmasına neden olduğuna da dikkat çeker (Buckingham, 1827, s. 56).

Buckingham eserinde kaldıkları evde yedikleri yemeğe dair de ipuçları sunar. Burada kendilerine ikam edilen yemeklerin bir tepsi içinde getiriliğini, pilav, et ve meyvelerin ikram edildiğinden bahseder. Özellikle günümüzde hâlen yaygın bir biçimde Urfa yöresinde kullanılan lebeninin ikram edildiği de görülmektedir. Yine içeceklerle ilgili olarak da buzlu şerbet olarak adlandırdığı içeceğin çok lezzetli olduğunu ve kendisine şarabı aratmadığını ifade eder:

...Akşam yemeğimiz, Arapça aletler ve yazıtlarla süslü, içinde en az kırk tabak bulunan büyük bir metal tabakta servis ediliyordu; ortası her zamanki gibi pilav, çevresindekiler ise haşlama et, meyve ve çeşitli yemeklerden oluşuyordu. İçeceklerimiz arasında buzlu süt ve lebni vardı, bal, tarçın su ve baharatlarla yapılan ince bir buzlu şerbet ve gül suyu ile seyreltilmiş geçen yılın buzlu nar suyu, böylece kişi ziyafeti taçlandırmak için şarap eksikliğinden pişmanlık duymaz.

Önünde oturan herkesin dizlerini kaplayacak kadar büyük bir parça bırakacak şekilde tepsiyi çevreleyen peçete ince ipek tuldendi, kenarları ve uçları işlemeliydi ve altı ya da sekiz yard⁷ uzunluğunda tek parçaydı... Bize Arapçada “tassé” adı verilen gümüş bir kapta su ikram edildi ve gümüş ibriklerle koğuşları yıkadık. Akşam pipolarımız ve kahvelerimiz evin terasında çekildi... (Buckingham, 1827, s. 56).

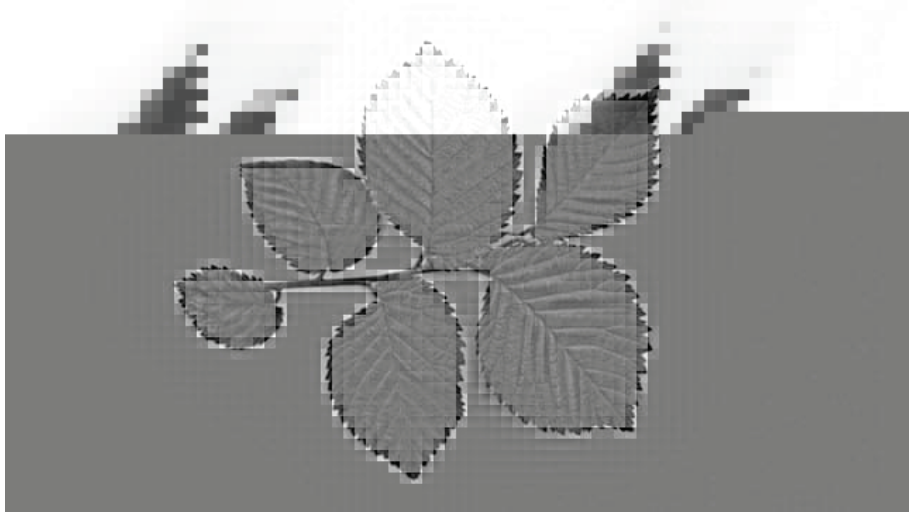
Buckingham Urfa'da misafir uğurlama merasiminden de bahseder. Ayrılrken hanın kapısına kadar kendisine eşlik edildiğine değinir. Ayrıca Urfa'da bulunduğu süre zarfında katıldığı eğlencelerde Kudüs'teki Paskalya bayramından Mardin'e dönen ve Türkler tarafından Hacı değil *Mokhoddesy* olarak adlandırılan Hristiyanların da olduğundan bahseder. Bu hacıların isimlerinin Eesa ya da İsa olduğunu ve Abdullah veya Tanrı'nın Kölesi anlamına geldiğini belirtir. İsa ve Muhammed isimlerini sadece kendi peygamberlerinin takipçileri tarafından taşındığını fakat Abdullah isminin ise hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar için ortak bir isim olduğunu belirtir (Buckingham, 1827, s. 57). Badger de Urfa'daki hacılardan bahsederken bu hacıların Mekke'yi ziyaret etmiş olduklarını ve bu müritlerin (hacıların) evlerinin girişlerine hac yolculuklarını işaret olarak gösterişli ve zevksiz bir biçimde resmettiklerini kaydeder. Bu resimlerde dilenci kâsesi, bayrak, değnek, balta, cezve, çubuk, buhurdanlık vb. görsellerin olduğunu ifade eder (Güler, 2014, s. 51).

Buckingham bu bölümde ayrıca Urfa'daki eğlence kültüründen ve müzikten de bahseder. Bazı Hacı ailelerin evinde Habeşli anne ve babadan doğmuş köle çocuklarının olduğuna ve bu evlerde gerçekleştirilen dini merasimlere yer verir (Buckingham, 1827, s. 57-58).

Buckingham'ın eserinde verdiği bilgiler söz konusu dönemde Urfa'ya hangi bölgelerden kervanların geldiğine dair de önemli ipuçları sunar (Buckingham, 1827, s. 60-61). Buckingham, Urfa'da bulunduğu sürece “Selâm Aley Kom” selâmı ve onun cevabı olan “Aleyküm Selam” sözcüğünü sıklıkla duyduğunu kaydeder. Bu selamın sadece Müslümanlar tarafından verilmesine ve alınmasına izin verildiğini ve bu selamın aynı zamanda herhangi bir eyleme başlamadan önceki formül olduğuna da değinir (Buckingham, 1827, s. 61). O Urfa'da bulunduğu süre zarfında kendisinin İngiliz olduğunu çok az kişinin bildiğini, Müslüman olmadığını da az kişinin bildiğini ve bu durumu gizlediğini de belirtir (Buckingham, 1827, s. 62).

⁷ 0.9144 m.

Buckingham Halil-ül Rahman gölünün güneybatıdan yükselen berrak bir pınardan doldurulduğunu daha sonra iki yüz yirmi beş adım uzunluğunda, yirmi beş adım genişliğinde ve genellikle beş ila altı adım derinliğinde bir kanalı oluşturduğundan da bahseder. Fabrikalar, meskenler ve hanların kanalın güney tarafında, kenarı neredeyse su kenarına denk gelen uzun bir geçit ve onun arkasında ise iri, beyaz dut ağaçlarıyla dolu bahçelerden de bahseder. Bu ağaçları İngiliz karaağaçlarının en büyüğü olarak tasvir eder ve alanın bu tür yeşilliklerle dolu olduğuna işaret eder (Buckingham, 1827, s. 62-63).

Resim 7: İngiliz Karaağacı (Woodlandtrust, 2022)

Buckingham gölün etrafındaki cami ve bahçeye dair de önemli bilgiler verir. Burada özellikle çok sayıda incir ve dut ağaçlarının olduğuna değinir (Buckingham, 1827, s. 63). Cutts da kitabında Buckingham'la örtüşen bilgiler verir. İbrahim Camii'nin güzel bir yapı olduğunu, bitişik binaları ve bahçeleri ile büyük bir havuzun üç tarafını çevrelediğini, dördüncü cephesinin ise umumi sokağa açıldığını kaydeder. Cutss kitabında Urfa'yla ilgili bölümün başında Urfa'ya dair bir gravüre de yer verir ve bu gravürün bu camiden alınan bir fotoğraf olduğunu belirtir (Cutss, 1877, s. 81-82). Bu da aslında her iki seyyahın zihninde İbrahim Camii'nin benzer şekilde imlendiğini bizlere gösterir.

Buckingham göldeki balıkların yakalanmalarının yasak olduğu için fazlasıyla çoğaldıklarını, herhangi birinin onları yiyecek olarak kullanmasının ise en affedilmez türden bir saygısızlık olarak görüldüğünden bahseder (Buckingham, 1827, s. 63-64).

Alman gezgin Sachau da Balıklıgöl'deki balıklarla ilgili olarak benzer gözlemlere yer verir. Sachau gölün bütün balıklarının Şebbut adı verilen bir türe ait olduğunu ve bu balıkları yemenin dinen yasak olmamasına rağmen balık geleneğinin iyi

olmadığını ve Doğu'da insanların balık yeme kültürünün pek yaygın olmadığını kaydeder. Ayrıca genellikle yiyecek eksikliğinden muzdarip olan Fırat Vadisi sakinlerinin, nehirlerinin balık zenginliğinden asla yararlanmamalarının da dikkat çekici olduğunu dile getirir (Güler, 2021, s. 40). Cutts da Mezopotamya'da özellikle de Urfa'ya gelen diğer seyyahlarla benzer şekilde Balıklıgöl'ün meşhur efsanesine yer vererek buradaki balıkların neden kutsal olduğuna geniş yer verir (Cutts, 1877, s. 78).

Buckingham, Bereket el İbrahim Gölü'nün sınırları boyunca, sularını saran ve aynı anda hem ferahlatıcı bir koku hem de hoş bir gölge oluşturan dolgun ve yemyeşil çalılarının bulunduğunu ifade eder. Buradaki ilginç kombinasyonların Yunanistan'ın herhangi bir çeşmesinin yapabileceği gibi, şiir ya da resim için güzel bir sahne oluşturduğuna da yer verir (Buckingham, 1827, s. 64).

Buckingham'ın notlarında kullandığı bazı ifadeler kendisinin burada yaşayan sadece Müslüman nüfusa değil Hristiyanlara karşı da oryantalist bir bakış açısının olduğunu göstermektedir. Nitekim Hristiyan bir din adamının Buckingham'a yönelmiş olduğu sorular nedeniyle kendisini karşılaştığı Araplardan daha cahil olarak gördüğünü de belirtir (Buckingham, 1827, s. 65-66).

Buckingham bu seyahatleri sırasında Doğu Hristiyanlarının dini ritüelleri ile hiyerarşik yapılarına dair de önemli ipuçları sunar. Özellikle rahiplerin dönemin hükümdarlarına dahi göstermedikleri saygıyı sadece piskoposlarına ve Tanrılarına gösterdiklerine yer verir (Buckingham, 1827, s. 66).

Buckingham, Urfa'da Hristiyanlarla Müslümanların giyim kuşamlarına dair de bilgiler verir. Özellikle bekâr Hristiyan genç kızları ile evli olanlarının başlarına farklı renkte bir bez taktıklarını, evlendikten sonra ise bu ayırımın ortadan kalktığını ve Türk kadınlarıyla aynı şekilde beyaz bir muslin⁸ taktıklarından bahseder (Buckingham, 1827, s. 67).

Gezgin, Urfa'da bulunduğu sırada misafir edildiği bir Hristiyan din adamının evinde bir yemeğe katılmıştır. Bu yemek sırasında söz konusu Hristiyan din adamlarının Türkler ve Müslümanlarla ilgili etnik ve dini olumsuz ifadeler kullandıkları görülmektedir (Buckingham, 1827, s. 67). Cutts'un da kitabında Urfa'daki din adamlarıyla ilgili verdiği bilgiler diğer İngiliz seyyahlarla büyük oranda örtüşür mahiyettedir. Bu durum aslında seyyahların bölgeyle ilgili edindikleri rapor

⁸ Sık dokunmuş, parlak, ince, yumuşak bir tür kumaş (TDK, 2022).

ve kitapların haleflerinin izlenimlerini etkilediğini de göstermektedir. Bu açıdan Buckingham'ın kitabında Cutts'la benzer şekilde Urfa'daki dervişlerle ve onların dış görünümüyle ilgili bilgilere yer vermesi bu durumun önemli göstergelerindedir (Cutts, 1877a, s. 82).

Sonuç

İngiliz, Alman, Fransız, İspanyol ve daha pek çok batılı seyyah XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarını gezmiştir. Bu seyyahların büyük bir kısmı sömürgeci Batılı devletler adına görev yapmışlardır. Ülkeleri tarafından bazen dini bazen de siyasi/kültürel/ekonomik/bilimsel nedenlerle görevlendirilen bu seyyahlar Osmanlı Mezopotamya'sının pek çok şehrinde bulunmuş ve istihbarat çalışmaları da yapmışlardır. Buralardaki izlenimlerini daha sonra raporlaştıran seyyahların kaleme aldıkları kitaplar son derece kapsamlı olması nedeniyle söz konusu döneme dair eşsiz veriler sunan birer kaynak olarak da önemlidir çünkü buradan elde edilen veriler hem Türk tarihi hem de dünya tarihine ışık tutar. Bu nedenle seyyahların kitaplarından hareketle yürütülecek mikro tarih çalışmalarının önemli ölçekte etkileri olacağını da belirtmek gerekir. Ancak Batılı seyyahların gezdikleri ve gördükleri bölgeye, topluma, coğrafyaya ve dini gruplara dair genel olarak oryantalist bir bakış açısı geliştirdikleri de unutulmamalı. Nitekim söz konusu seyyahların eserleri incelendiğinde içinde buldukları düşünce dünyası, etnik ve dini aidiyetlerinin Mezopotamya'yı ve dolayısıyla Urfa ve Birecik'i algılayış biçimlerini etkilediği sonucuna varılmıştır.

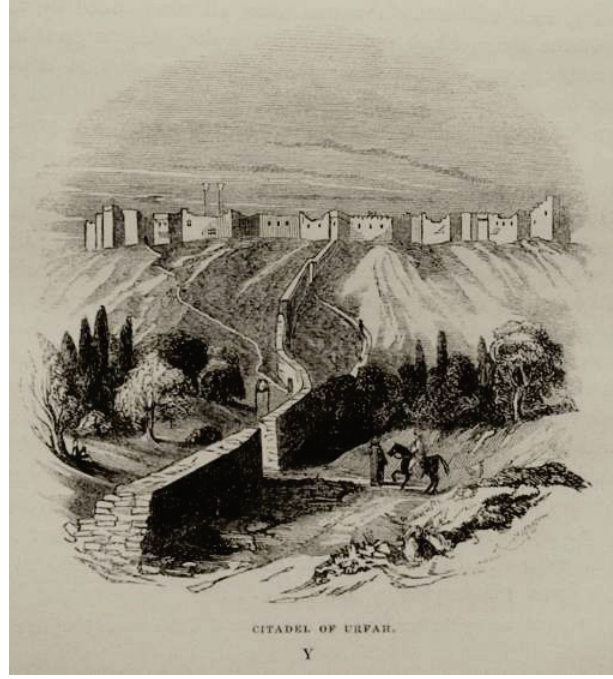
Bu çalışmada da görüldüğü üzere İngiliz seyyah Buckingham'ın Osmanlı topraklarında edindiği deneyimler son derece kapsamlı olup bizlere dönemin panoramasını sunması açısından önemlidir. Zira bir başka seyyah olan Badger'in de Buckingham'la benzer şekilde Mezopotamya seyahati sırasında edindiği izlenimleri kitaplaştırdığı görülmektedir. Badger'in gezi izlenimlerini kitaplaştırmak Urfa ve Birecik'e dair bizlere verdiği bilgiler ile Buckingham'ın verileri arasında benzerlikler olduğu tespit edilmiştir. Örneğin Tanzimat döneminin Anadolu'daki yansımaları hususu her iki seyyahın da kitabında değindiği bir konu olmuştur. Yine her iki seyyahın şehrin yönetim ve idari birimlerine dair de benzer izlenimlere sahip oldukları, şehirdeki gayrimüslimlerle ilgili sunulan verilerin de her iki seyyahın eserinde benzer ve birbirini tamamlayan mahiyette olduğu tespit edilmiştir. Bu eserler aynı zamanda seyyahların o dönemde buldukları şehirleri ve burada yaşayan insanları nasıl değerlendirdiklerini de gösterir. Ayrıca seyyahların

kitaplarında kullanılan dil ve üslupta görev ve mesleklerinin de önemli yansımalarının olduğu tespit edilmiştir.

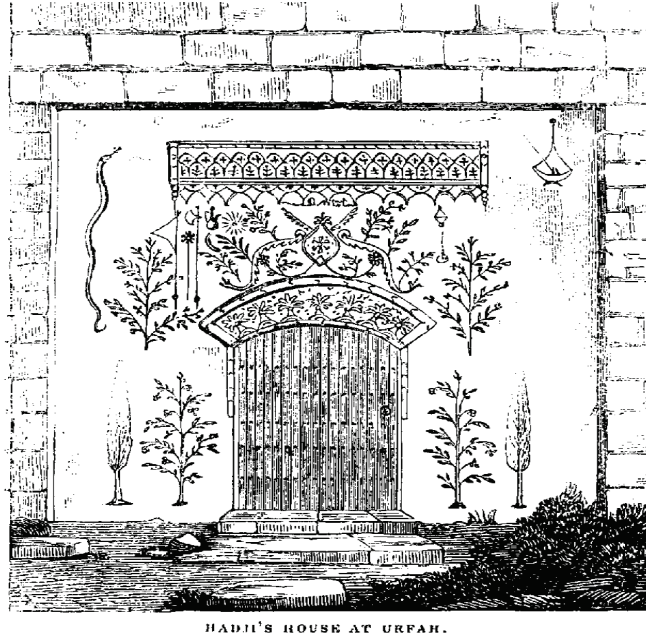
Bu tarz gezi notları Osmanlı topraklarında dönemin şehirlerinin konumu, ekonomik yapısı, şehirlerde yaşayan gayrimüslimlerin demografik yapısı gibi pek çok konuda önemli verilerle günümüze ışık tutarlar. Seyyahların kaleme aldıkları bu tür eserler Birecik ve Urfa ilinde olduğu gibi gezilen pek çok şehrin tarihine de ışık tutmaktadır. Bu tür eserlerin ayrıca mevcut arşiv kaynakları ile karşılaştırılmasıyla birlikte döneme dair doğru bilgilere erişilmesinde de önemli bir yere sahiptir.

Buckingham'ın XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Mezopotamya'ya yaptığı gezi notlarının kapsamlı bir şekilde ele alındığı bu eser söz konusu döneme dair Birecik ve Urfa'nın sosyal, kültürel, demografik ve mimari yapısıyla ilgili olarak bizlere önemli ipuçları sunmaktadır. Bu tarz eserler ayrıca Birecik ve Urfa'nın tarihteki stratejik önemini de göstermesi açısından değerlidir. Bu yönüyle konuya bakıldığında Batılı seyyahların sadece Birecik ve Urfa'ya dair değil tüm Mezopotamya gezilerinin Türkçeye kazandırılması ve tarih bölümlerinde bu konularla ilgili yüksek lisans ve doktora çalışmalarının yapılması elzemdir. Bu tür araştırmalar hem bölgenin tarihi hem de stratejik önemini günümüze taşıması açısından hem de Batı dünyasının yüzyıllar öncesinden bu bölgeye dair politikalarının doğru anlaşılmasında kilit bir role sahiptir.

Sonuç olarak bu tarz Batılı seyyahların bölgeye dair izlenimlerinin yer aldığı seyahat notlarının daha yaygın bir biçimde gün yüzüne çıkarılmasında yarar vardır. Bu tarz eserler hem bölge tarihi hem de bölge insanının kendi kentine Batılı bir seyyahın gözüyle bakması açısından önemlidir. Ayrıca günümüzde İngiltere'de pek çok tarihi mekânda kullanıldığı üzere bölgeden geçmiş seyyahların bulunduğu mekânlara isim verilerek bu hatıraların canlı tutulması başta bölgenin turizmi ve tarihi farkındalığı olmak üzere pek çok alana katkı da sağlayacaktır. Bu nedenle sadece İngiliz seyyahların değil benzer şekilde Alman, Fransız, Rus, İspanyol, İtalyan seyyahların da bu tür seyahat raporları Türkçeye kazandırılarak daha fazla araştırmacının kullanımına sunulmasında yarar vardır. Bu tür çalışmaların hem yerel tarih hem de dünya tarihi ekseninde tarihi bilincin oluşturulması ve kültürel empatinin de önünü açacaktır. Benzer şekilde dünya çapında Alman, İngiliz, Rus vb. farklı ülke seyyahlarının tarihte Anadolu'da yaptıkları gezi notlarından hareketle Türkiye'de özellikle de kültürel mirasın ön plana çıkarılması konusunda yeni adımlar atılabilir. Çünkü seyyahların raporlarında o dönemle ilgili özellikle şehirlerin yapısına dair pek çok bilgiye erişmek mümkündür.

Resim 8: Urfa Kalesi (Badger, 1852, s. 321).

Resim 9: Urfa'da Hacı Evi (Badger, 1852, s. 328).

Kaynakça

- Azizova, E. (2018). İbrahim'in Havuzundan İsa'nın Mendili'ne Oryantalizmin Edessa'sında Dini Eksen: 16-19 Yüzyıl Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Urfa'sında Yahudi, Hristiyan ve Müslüman Kimliği Üzerine. K. Şulul ve diğerleri (Ed.). *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa, Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa IV*, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi: Şanlıurfa
- Arslan, A. A. (2004). 19. Yüzyıl Gezi Rehberleri: John Murray Yayınları. III. *Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi, 04-05 Nisan 2014, Kuşadası, Aydın, Bildiriler Kitabı*, Ankara.
- Badger, G. P. (1852). *The Nestorians and Their Rituals: With the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-44, and of a Late Visit to Those Countries in 1850: Also, Researches Into the Present Condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans and an Inquiry Into the Religious Tenets of the Zezeedeas*, 2 (Vol. 2). London: J. Masters.
- Buckingham, J. S. (1827). *Travels in Mesopotamia, Including a journey from Aleppo to Bagdad, by the route of Beer, Orfah, Diarbekr, Mardin, & Mousul: with researches on the ruins of Nineveh, Babylon, and other ancient cities*, Vol. 1. London: Henry Colburn.
- Buckingham, J. S. (1855). *Autobiography of James Silk Buckingham: Including His Voyages, Travels, Adventures, Speculations, Successes and Failures, Faithfully and Frankly Narrated Interspersed with Characteristic Sketches of Public Men, with Whom He Has Had Intercourse, During a Period of More Than Fifty Years*, Vol. 1. London: Longman.
- Blanton, C. (1997). *Travel Writing: The Self and the World*. New York: Twayne Publishers.
- Chesney, F. R. (1850b). *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris: Carried on by Order of the British Government in the Years 1835, 1836, and 1837; Preceded by Geographical and Historical Notices of the Regions Situated Between the Rivers Nile and Indus*. Vol. 2. London: Greenwood Press.
- Cutts, E. L. (1877). *In Christians Under the Crescent in Asia*. London: Gorgias Press.
- Çal, H. (2021). Türkiye Mezar Taşı Tipleri 1: Güneş Tepelikliler. *Belleten*, 85(303), 645-689.

- Demirtaş, M. (2018). Reform ve Aydınlanmaya Doğru. S. H. Özkan (Ed.). *Yeni ve Yakın Çağ Tarihi*, İdeal Kültür Yayıncılık: İstanbul.
- Deveci Bozkuş, Y. (2014). Mary Caroline Holmes'un "Urfa'da Ermeni Yetimhanesi" Adlı Eserinde Urfa'daki İşgal Yılları ve Ermeni Yetim Çocukları. *Turkish Studies*, 9(4), 341-370.
- Deveci Bozkuş, Y. (2022). İngiliz Seyyah Edward Lewes Cutts'in Kaleminden 1876 Yılında Urfa. *Şanlıurfa Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi (ŞURKAV)*, 42, 3-8.
- Ertaş, M. Y. (2017). Seyyahın Bilincine Bir Yolculuk: Bir Avrupalı Seyyah Osmanlı Tıbbından Niçin Bahseder?. *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*. K. İ. Bulunur, F. Bozkurt ve M. C. İzgi (Ed.). Mahya Yayınları: İstanbul.
- Fletcher, J. Ph. (1850). *Notes from Nineveh, and Travels in Mesopotamia, Assyria, and Syria*, Vol. 1. Lea and Blanchard Pub: Philadelphia.
- Güler, S. E. (2014). Gezgin Papaz George Percy Badger'in Notlarında Urfa. *Şanlıurfa Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi (ŞURKAV)*, 20, 46-50.
- Güler, S. E. (2017). İspanyol Rahibe Egeria'nın Hac Günlüklerinde Urfa ve Harran. *Şanlıurfa Kültür Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi (ŞURKAV)*, 29, 19-23.
- Güler, S. E. (2020a). Amerikalı Misyoner Gezgin J. P. Fletcher'in Seyahatnâmesinde Urfa. *Şanlıurfa Kültür Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi (ŞURKAV)*, 36, 41-45.
- Güler, S. E. (2020b). İngiliz Gezgin Richard Pococke Seyahatnâmesinde Urfa ve Birecik. *Şanlıurfa Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi (ŞURKAV)*, 38, 24-29.
- Güler, S. E. (2021). Alman Gezgin Eduard Sachau'un Seyahatnâmesinde Urfa ve Harran. *Şanlıurfa Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi (ŞURKAV)*, 39, 37-49.
- Hanilçe, M. (2018). 1842 Sonbaharında Tokat, İngiliz misyoner George Percy Badger'in Gözünden. H. Vural, A. İnanır, S. Pak ve Y. Öksüz (Ed.). *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu: Bildirileri 2* içinde (s. 410-426). Tokat: Gaziosman Paşa Üniversitesi Yayınları.
- Humann, C. ve Otto P. (1890). *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien: ausgeführt im Auftrage der Kgl. preussischen Akademie der Wissenschaften*. Berlin: Dietrich Reimer Pub.
- Karadeniz, H. B. (1998). XVI. Yüzyılda Rumkale. *Belleten*, 62(234), 425-456.

- Keçeci, Ö. E. (2020). XVIII. Yüzyıl İngiliz Seyahatnâmelerine Göre Osmanlı ve İngiliz Toplumları ve Şehirleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akdeniz Dünyası Araştırmaları Bilim Dalı.
- Özsoy, E. (2010). XVI. Yüzyıl Alman Seyahatnâmelerine Göre Akdeniz, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akdeniz Dünyası Araştırmaları Bilim Dalı.
- Palabıyık, M. S. (2010). *Travel, Civilization and The East: Ottoman Travellers' Perception of "The East" In The Late Ottoman Empire*. Ankara: A Thesis Submitted to The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University.
- Pococke, R. (1743). *A Description of the East and some other Countries*, Vol. 1. London: Bowyer.
- Rauwolf, L. (1582). *Aigentliche beschreibung der Raiß, so er vor dieser zeit gegen Auffgang inn die Morgenländer, fürnemlich Syriam, Iudaeam, Arabiam, Mesopotamiam, Babyloniam, Assyriam, Armeniam... selbs volbracht*, Laugingen. Erişim tarihi: 23.11.2022, <http://www.digitale-sammlungen.de>
- Roper, G. (1984). George Percy Badger (1815-1888). *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, 11(2), 140-155.
- Sachau, E. (1883). *Reise in Syrien und Mesopotamien*. Leipzig: FA Brockhaus.
- Sezer, H. (2003). Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri 18-19 Yüzyıl. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22(33), 105-124.
- Şahin, G. (2017). *İngiliz Seyahatnâmelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Tekin, A. S. (2020). James Silk Buckingham'ın Gözünden XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Güney Vilayetleri (Urfa, Diyarbakır, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri ve Bağdat). *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 117-155.
- Üner, M. E. (2017). *Urfa Gümrük Defterleri Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1148-1153/ M. 1736-1741)*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- Yılmaz, N. (2021). Klunili Peter (Peter the Venerable) ve İslam Algısı. *Journal of Islamic Research*, 32(1), 99-117.

Yılmaz, Ö. (2014). Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28(2), 587-614.

İnternet Kaynakları

<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG21256> Erişim tarihi: 28.12.2021.

https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1865-1014-280 Erişim tarihi: 28.12.2021.

<https://www.woodlandtrust.org.uk/trees-woods-and-wildlife/british-trees/a-z-of-british-trees/english-elm/> Erişim tarihi: 09.01.2022.

<https://www.getthedata.com/flushing/where-is-flushing> Erişim tarihi: 14.01.2022.

İslam Ansiklopedisi. Erişim tarihi: 28.12.2021,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/seyahatnâme>

İslam Ansiklopedisi. Erişim tarihi: 12.01.2022,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/sanliurfa>

Türk Dil Kurumu. Erişim tarihi: 09/01/2022, <https://sozluk.gov.tr/>

Summary

In the historical process, it is known that many travelers came to the lands of the Ottoman Empire for different purposes. In this respect, the works written by the British travelers in the eighteenth century, among the mentioned travelers, provide important clues about our day. When we look at the accounts of travelers in general, it is possible to see clues about Turks, Islam, cities, women, geography, politics, food, drink, clothing, architecture, transportation, ethnic and religious structures as well as many more. Similarly, in addition to acquiring a lot of historical information about the period in these works, it is seen that sometimes prejudiced or negative discourses and expressions are also included in the works of the travelers. This issue appears more frequently in the works of travelers known as “arm chair traveler”. For this reason, the comparison of the information given by the travelers with the works of travelers from different periods and different countries is of great importance in terms of obtaining healthy information. For example, when the works of the eighteenth century British travelers are examined, it is seen that they have a more self-confident and often looking down point of view towards the Turks. However, it should not be forgotten that the relations of their own countries with the Ottoman Empire played an important role in shaping the perspectives of the travelers who came to the Ottoman Empire towards the Turks.

Another reason for travels to this region was the commercial importance of the land. With the idea of using the Euphrates in trade with India in the nineteenth century, the region gained great importance for England due to the commercial structure and the possibility of being a new trade route. For this reason, England sent orientalists to the region as a pioneering force for the preparation of the necessary infrastructure for commercial and political activities in this region. As one of these orientalists, Buckingham's mission actually played a key role in both the protection of commercial privileges for [England/Britain](#) in and around India and the acquisition of information to support the activities of the East India Company.

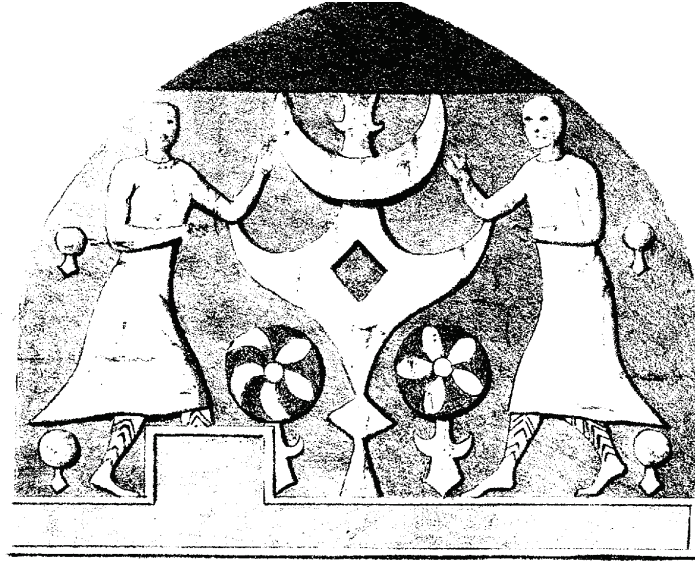
From this point of view, the journey of the travelers in the Ottoman Empire, their observations and the accounts they wrote are of great importance. For this reason, in this study, it will be discussed how Urfa, which stands out with its strategic, historical and cultural richness from history to the present, is told from the pen of British travelers. Birecik and Urfa have always had an important place from the past to the present in terms of being on the historical trade routes. The travel books of orientalist travelers and the notes they wrote about these periods also give detailed clues about the region.

For this reason, it is possible to say that an Ottoman/Turkish perception is shaped through such works written by travelers. In this context, it will be discussed how the British traveler James Silk Buckingham describes Birecik and Urfa in his book *Travels in Mesopotamia*. Based on the information given in the British traveler's book, the social, cultural, religious and architectural structure in Birecik and Urfa in history will be discussed. At this point, the fact that Buckingham made this trip on June 4, 1816 is important in terms of showing the strategic importance of this region and geography in the historical process. For this reason, in this study, the observations of the British traveler during his travels within the borders of the Ottoman Empire, starting from Birecik in 1816 and continuing with Urfa, will be evaluated in detail.

This article will also focus on the descriptions and evaluations of the city of Urfa and Balıklı Göl in the works written by British travelers and travelers as a result of their travels and trips due to different factors. Thus, it will be tried to shed light on the macro and micro history of the city of Urfa, based on the data in these works of the British traveler. Based on the work of the British traveler, it will also be evaluated what information about Urfa was especially in the XIX century and how much this information overlaps with today's data. In addition, in the article, brief information will be given about the location of the city of Urfa in the XIX century, its importance and other travelers who came to the region in the geographical context.

Buckingham (1786-1855) is a British Orientalist who came to Syria through Egypt, Palestine and Jordan at the beginning of the nineteenth century and later visited Urfa. After Urfa he also visited Diyarbakir, Mardin, Mosul, Kifri and Baghdad. The information written by Buckingham about his travel contains extremely important information about the history of both the Ottoman Empire and the region. In his account book, Buckingham includes very detailed observations and descriptions of the places he has visited. He also includes comprehensive information on the demographic, ethnic, religious, commercial and economic conditions of the places he visited. He also mentions information about the location, people, markets, socio-cultural structures, military assets, defense and administrative structures of the places he visited. This information is very important in terms of providing us with information in many areas, especially about the cities visited in the begging of the nineteenth century. Thus, in this study, the importance of the accounts presented by Buckingham on Birecik and Urfa during his travels in terms of the nineteenth century and how they should be interpreted will be emphasized. Before moving on to the study, some brief information about Buckingham's life will be given.

Ekler

F.C. Cooper, 1852.

Printed by C. Graf, 1. Ornat. Castle. St.

BAS-RELIEF IN THE CASTLE OF BIREJIK

Ek 1: Birecik Kale Kabartması (Badger, 1852, s. 351).

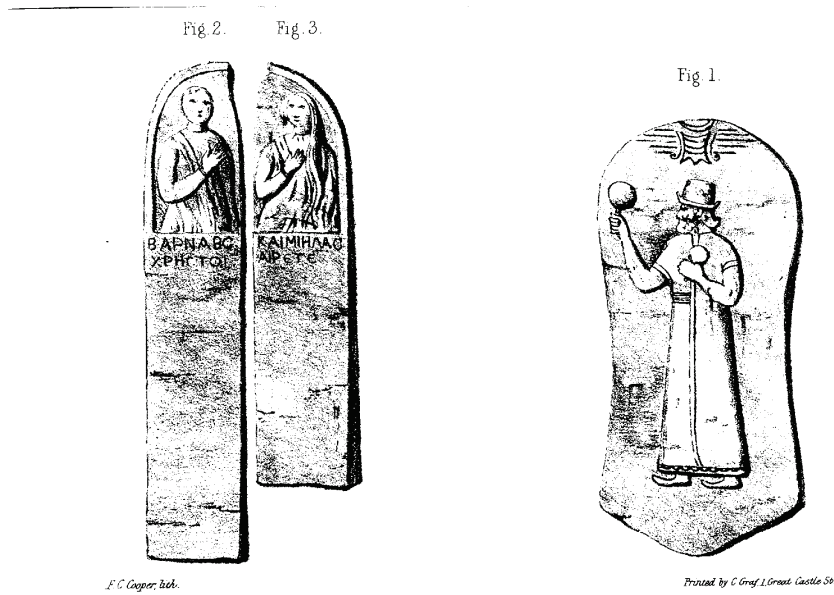

Fig. 2. Fig. 3.

Fig. 1.

F.C. Cooper, 1852.

Printed by C. Graf, 1. Ornat. Castle. St.

ANCIENT SCULPTURES FOUND IN THE CASTLE OF BIREJIK.

Ek 2: Birecik Kalesinde Bulunan Antik Heykeller (Badger, 1852, s. 352).